

СУЧАСНІСТЬ

Л. Далека: Поезії — Євген Гуцало: Мертва зона — Яр Славутич: Із книги «Мудрощі мандрів» — Юрій Клен: У лабетах Чека — Національне питання на XII з'їзді ТОУК — Роман Рахманний: Розмова про сучасний український журнал — Іван Майстеренко: Сторінки з історії Комуністичної партії України (VII) — Іван Бутковський: Остання сотня — Євген Онацький: По похилій площі — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Листи до редакції

9 (81)

ВЕРЕСЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волизьський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920-1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УГВР (передрук підпільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плянуванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
* * * Спомини чотоного Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимом в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
USA

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9 (81)

ВЕРЕСЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я :

Володимир Стахів, Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт,
Богдан Кравців, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer.: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Л. ДАЛЕКА: **ПОЕЗІЇ**

ОРНАМЕНТ

В мотиві сім гнучких магічних рухів
і пруг не гасить перебігу в колах,
де наростає повторення незловні.

(І відкіля та паралель до звуків?)

А наостаннє — знак покори зовні,
щоб із глибин піднять зухвалий сколих
і розілляти семибарвні злуки.

СИГНАЛИ

Хустина біла птахом боязким
на мить затріпотіла над бузком
і впала в тінь соснових синіх лап.

І сподівання — птахом боязким:
той знак мені? З другим бо з ким
ти розмовляти знаками могла б?

У відповідь (не птахом боязким)
свої сигнали подаю разком
умовних нот — вібруючих силаб.

І бачу знов хустину над бузком.

З ЦИКЛУ «ВАРІАЦІЇ ОСІННІХ МЕЛОДІЙ»

*

Побляк, потах отави клин,
тут птах не тягне тінь крилату.

Поволі п'єш полинний плин.
Ключ павутин над сумом клунь
пливе у теплий попіл літа.

Колишніх зваг і жад глибинь
тепер — вітраж молитвослову.
Але вітри ж! З озер, либонь?
І вже розжевроє вогонь
передчуття ловитви знову.

*

Знесиліли дерева:
не відштовхнутись їм
від туго напнутих вітрів.

В мокрому піску —
вгрузлі відбитки чобіт
аж до живоплоту.
Там розвішано тернові вінки.

Кого кличуть дикі гуси
клекотом з-під хмар?
Настійливо кличуть за собою.

ЖЕРТВА

Жертвою марною
і недоречною
свічка вечірня.

Чорними чотками
черствіли, твердли,
закам'яніли
хибні хвилини.

Що ви сказали, як ви казали,
племінь агоній в надщербленні речень
чом не відчула?! Плечима знизала
явно нещиро.

Чергою зречень
не спокутую рану вчорашню.

Хто б, терпеливий, —
слів атональність, ритми фальшиві
(спади-припливи «нібито дружби»),
хто б, терпеливий,
не заперечив,
не перекреслив з краю до краю,
не відірвався,
щоб не вернутись?

Чорними чотками
спалену радість перебираю.

Жертва вечірня.

ЄВГЕН ГУЦАЛО: МЕРТВА ЗОНА

Повість

Півень нашорошено витягнув шию.

В цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не пробивалося сонячне світло, він просидів уже чимало. Проте завжди вгадував настання світанку і вітав його здушеним хрипкуватим криком. Його співу ніхто не чув, бо нору цю влаштовано знадвору під хатньою загатою, вона була глибоченька й добре затушкована бараболинням, ганчір'ям та черепками.

Півень встав і спробував розправити крила. Але крила вдарились об стіни норі, і кілька дрібних грудочок землі впало йому на спину. Півень чи то зітхнув, чи то глухувато кахнув, сердитий і невдоволений. Потім все-таки виструнчився, напружив груди — і заспівав. Гарної пісні не вийшло, і півень зняквовіло забулькав горлом.

Прислухався — чи ніхто йому не відповість. Адже звук до того, що завжди після його співу спочатку зчиняється веселе голосіння на їхньому кутку, далі, наче вогонь, перекидалось на сусідній, потім той перегук уже лунав з усіх хлівів у селі, з усіх стодол або ж курників. Півень звук до того, що разом з його співом наставав день, а тому — коли ще був на волі — іноді йому здавалось, якщо він не заспіває — і нічний морок не розсіється... Півень прислухався, але зараз у його норі не розвиднілось, не долинула нізвідкіля пісня іншого ранкового сурмача. Йому відповіла сліпа тиша, глуха на обоє вух.

Проте півень відчув себе впевненіше. Він ще крутіше випнув шию, ще завзятіше кукурікнув. Цього разу пісня йому вдалась — протяжна й задириста, навіть весела, навіть переможна.

Півень з гідністю потупцював пазюристими лапами по долівці і знову прислухався.

Сліпу тишу не порушував жоден звук.

*

— Мамо!

Її наче що в груди штрикнуло. Легко скочила з лежанки на холодну глиняну долівку. Ось тут, на тапчані, завжди спала Галя. Вчулося чи справді?.. Пошастала рукою — нікого. По-

душка незім'ята й вогкувата, а рядно нежужмане. Вчулося... Та й не вперше вже це. Отак лежить, а посеред гупої ночі раптом чи то присниться, чи то примариться їй рідний голос. Ні очі її не присняться, ні руки, а тільки голос. І є в тому голосі і скарга, і щемлива ніжність.

Сіла Меланка на лавці, куняти стала. і раптом знову:

— Мамо!

Достеменно вже знала, що вчулось, проте серце зайшлося, перехопило віддих. В скронях зашуміла кров, а ноги віднялись, і руки віднялись. Пробує встати — не може, пробує долоню до грудей прикласти — не в силі. Господи, що ж це з нею таке? Чи не занедужала часом, що таке їй верзеться, що сама собою звладати не годна?

Таки відпустило поволеньки. Встала — і в голові закрутилось, наче то хата закружляла кругом, ніби то жива долівка під ногами ворухнулась. Встала — а тоді вже й зовсім полегшало. Думала каганця засвітити, щоб розгледітись, щоб на себе глянути, але... чи треба? Хоч вікна й завішані ряднами та мішками, але ж рань ще яка, все може бути.

Ступила в сіни — і вклякла, прислухаючись, чи не чути нікого за дверима. Начебто тихо. В щілину дихало морозцем, і тонко так просочувався дух сухого снігу. Меланка поторгала за сук, знову прислухалась. Але мовчала вулиця, мовчав і великий старий садок.

Вернулася в хату і, відхиливши пічну заслонку, почала длубатися в попелі. Зостався жар вчорашній чи вигас? Ворушила патичком, ворушила — блиснуло іскрою. Підгорнула ближче, стала роздмухувати. Приклала до вуглика кукурудзяний листок, а коли спалахнув, то вже й каганця засвітила. А жарину назад у попіл згорнула, докупи.

Тинком долоні захистивши вогник, вийшла в сіни, відхилила ляду в погріб. Дихнуло на неї густим, теплим повівом підземелля, картоплею й буряками. Хиткий струмочок вогню злякано гойднувся, і Меланка некліпливо стежила за ним, поки не вгамувався. А коли вгамувався, почала спускатись по драбині. Порипували щаблі, а їй здавалось, що то її костюмахи порипують. Стала на землю і глянула вгору — ляду не зачинила! І як це їй з голови вилетіло? Хоч воно наче й нічого, але ж... І що це з нею ниньки? Примостила бликавку біля діжечки з квашеними огірками, а сама таки полізла зачиняти.

А вже згодом покликала тихенько:

— Галю!

Хоч би тобі миша писнула! Полізла на картоплю, а там уже, в кутку, одклала в бік буряки, відхилила дошку й заглянула в кривку.

Галя спала. Каганчик ледве-ледве освітлював її обличчя, і здалось воно матері чорним, наче аж струпішілим. Великі похмури западини очей надавали їй страшного вигляду. Меланка присвітила каганцем з другого боку — і лице помоложавіло, стало смагливим та вродливим, таким, як завжди. Їй полегшало на душі в матері. Вона замилювалась донькою.

Хоч воно тут і соломою вимощено, хоч на одному кожусі спить, а другим вкривається, а проте ж однаково погріб є погріб. Тут тобі й холодно, й вогко, й дихати нічим. Це ж дитина ховатиметься тут, збавить собі здоров'я, а потім і на себе не схожою стане... Та ліпше вже хай перемучиться, хай перестраждає, тільки б на чужину її не погнали, тільки б од неї, од матері, не відірвали. Бо заберуть, а світ страшний, він не приголубить і не пожаліє, він тільки підімне й розтопче.

Галя ворухнулась, руку вивільнила з-під голови й поклала на груди. А Меланка так і подалась до неї. Ні, не проснулась. Що ж, хай спить. Іноді вона й надвір вигляне посеред ночі, щоб повітря того вільного ковтнути, іноді й на теплій лежанці годинку-другу переспить, погріється, але треба ж обачною бути, берегтись. Бо хіба ж Настя Хутірна не попалася в їхні лабеті? Ото переховувалась по ямах та погребях, і в себе, і в родичів своїх, а якось лягла спати в хаті — тут її і застукали перед досвітком... Лежи, дочко, в оцьому закапелку, лежи, дочко, в холоді, та тільки з матір'ю залишайся.

Вилізла по драбині, ляду тихенько причинила. І ще не встигла за клямку взятись, не встигла поріг до хати переступити, як надворі почулось: рип-рип... Наче хтось наближався, але наближався несміливо, зупиняючись та роззираючись. Певно, хтось чужий. Добра людина чи лиха? Але чого б це добрій людині в таку ранню пору по чужих обійстях тинятись?

Припала до дверей і слухала. Чалапання вгасло під вікном — чи не в шибку зазирає? Господи, хто ж це такий? Господи, що йому треба? О, знову рипнуло, зовсім близько, біля самих дверей зупинилось. Навіть дихання чути. Ну, коли дихає, то людина. А це легенько кашлянуло, — ну, таки справді людина! У Меланці звільна дихнулось.

Але... тс-с-с! За клямку взялось, торгає.

— Хто там? — поспитала і не впізнала свого голосу. Зовсім чужий голос.

— Подайте Христа ради! — почулось.

Меланка й зовсім зраділа: та це ж прощачка ота, що майже дитячим жебонистим голоском говорить, та це ж ота Мотря-з-торбою, що вже другий чи третій день по їхньому селу ходить, у кожну хату заглядає. Еге ж, у кожну заглядає, жодної не минає. Якби подавали багато, хіба було б так?

— А ви вдень заходьте!

Крикнула Меланка, а сама думає: «Що ж це я крикнула? Прощачка — воно, звісно, прощачка і є, але ж людина, як би там не було!»

— Пустить погрітись...

Ну, не пустити погрітись — гріх. Бо замерзне під хатою, під самісіньким порогом — проклянуть усі, геть із кісточками з'їдять. Одсунула засув, двері ледь-ледь оджилила — справді-таки стоїть Мотря-з-торбою. Зовсім невеличка — мабуть, од холоду змерзлася та від голоду всохлася. Та й зігнулась, наче не порожня торба через плечі перекинута, а лантух із слізьми та бідою. А лице все немов плеската велика бурулька, на якій дві краплини водянисті, двоє очей живих. Що ж ти скажеш їй? Не проженеш, як собаку, дрючком не кинеш.

Зайшла Мотря, стала біля порога і стоїть. А потім раз ступнула ближче до печі та другий. Вивільнила руки свої з довгих обтріпаних рукавів і в челюсті встромила. Рано ще було в печі розпалювати, рано ще було й сніданок готувати, але, дивлячись на неї, Меланка зітхнула й почала готувати паливо. Хотіла й розпитати про те, про се, але...

Мотря ж сама обізвалась:

— Оце холод такий на супостатів, щоб повигибали до ноги. Вони в пух закутуються, в перини залазять, вони на теплому сплять і теплим вкриваються, а мороз їм у тіло залазить, душі їм випікає. Біля Кордишівки сама бачила, як німець ішов, ішов по дорозі, а потім беркицьнувся і зразу ж задубів, мов стерво яке... А то набили ж їх, настріляли їх наші на фронті, то ховали біля тієї ж Кордишівки. Околіли тіла, такі сухі стали, як поліняччя, що ти його об землю кинь, а воно бумкає й підскакує. То склали всіх до одної ями, засипали. А раніше як ховали? Раніше кожному окремо домовину робили, кожному окремо копали могилу, а на могилі й хреста ставили. Тьху, прости Господи, це ж над православними людьми треба ставити хрести, а над такими?

— А ви ж і в Києві були, кажуть, — докинула Меланка.

— А в Києві на храмах та на церквах маківочки все золоті, червоні такі, що дивишся, а воно очі ріже, то мусиш одвертатись. А чого ж вони такі червоні, чого такі нестерпні? Бо в землю багато крові пролилось, багато сліз побігло, та всякі ж болячки туди закопують, та вмерлих, та убієнних. А церкви усе те тягнуть, і смокчуть, і вбирають — ото їхні маківки й поставали такими, що на них і не глянеш. Думаєте, ще довго ті Божі храми простоять? Люди кажуть, що недовго, що в землю попровалюються, а там, де вони стояли, дюри великі розкриваються, й далеко буде видно вглиб, аж до пекельного світу.

Мотря-з-торбою розповідала, і лице її, одм'якнувши в теплі, пожвавівшало, зовсім добре та лагідне стало. А на тому лиці уста були схожі на ранку, що тремтить од болю, що сама корчиться, ніби підсмажують її на невидимому вогні.

— Отак усі церкви в землю підуть, безодні розверзнуться, і буде видно, як унизу кипить усе в смолі, горить у полум'ї...

— Свят-свят...

— Ото тільки малі діти й зостануться, не всі, а тільки ті, що говорити ще не навчились, що поганого слова ще не тільки не сказали, а й не помислили собі...

— Господи...

— І, може, тоді вже не стане воєн, не стане наруги, бо що ж годна заподіяти одна мала дитина другій?

— Мала дитина...

— А в кого дітей нема, то від того не тільки насіння, не тільки коріння, а й сліду не зостанеться.

— Не зостанеться.

— Бо сказано: летить врем'я во дні і ночі, яко крилами.

— Яко крилами... Авжеж.

— Бо сказано: аще хто смерти не пам'ятає, того мука не минає.

— Не минає...

Мотря-з-торбою заплющила очі й бубоніла скоромовкою:

— Ідїть од мене, прокляті, в вогонь вічний... Благословенна ти в жонах, і благословен плід чрева твого... Бе же ту Марія Магдалина і другая Марія, сидяще прямо гроба... Ви печаль імате...

А Меланка мимоволі повторювала:

— Ви печаль імате...

Давно вже вона не ходила в церкву, всі свята Божі позабувала, молитви ті вона ніколи до пуття не знала, а так — п'яте через десяте, а зараз, слухаючи незрозуміле Мотрине мимрення, дорікала собі за лінощі і за байдужість. Ті слова пробуджували в її істоті не страх, а відчуття чогось всеосяжного, зворушливо трепетного й... незрозумілого. Вона на коротку мить уявила, як летить врем'я во дні і ночі, схоже на кажана, як швидко й беззвучно махає страшними своїми крилами, — і гострим дрожем сипнуло по її тілу.

— ...милість же моя яко облак утренній і яко роса рано падающа, — долинали до її свідомости.

Але вогню того вічного уявити не могла. Слалось перед її зором рівне й спокійне полум'я, зовсім лагідне, не обпікало воно тіла й не спопеляло душі, а вічне полум'я мало бути двигтючим і чорним од своєї несусвітної сили, мало обвуглювати слова і

мислі, в ньому мало згоряти не тільки тіло людське, але й людські наміри та заміри.

— ...аще і забудеть жона ісчадіє чрева свого, но аз не забуду тебе... — шамкотіла собі під ніс Мотря-з-торбою все те, що спливало їй зараз на пам'ять.

*

Вільгота гостей не любив зроду.

Коли до нього хтонебудь приходив, то господар завжди вмів помітити його заздалегідь і, не пустивши на хатній поріг, стрічав на подвір'ї, а то біля самої хвіртки. На привітання майже ніколи не відповідав, руки не простягав, а тільки мовчазним, важким поглядом обмацував прибульця. Щоправда, зимою й літом, знаючи відлюдькувату Вільготину вдачу, ніхто до нього не навідувався, зате ранньої весни і восени ходять. Запрошують його садити фруктові дерева, кущі або прищеплювати. Він не відмовляється.

Як Вільгота не любив гостей у своїй господі, так і сам не просиджував чужих ослонів. На весілля та гульбища не вчащав ніколи ні він, ні його жінка Олена Левківна, ні старший чи молодший сини. Проте рік довгий, як вік, і не без того, щоб Вільготу денебудь не пригощали. Горілка підкоряла його повільно, майже не брала, Вільгота від неї не веселішав, а тільки ще більше супився, лице його наливалось кам'яною непорушністю, зіниці ставали двома гострими свердликами, здатними все пропекти наскрізь. Коли він не пив, не хотів, то його не приневолиш, зате коли вже починав, то слід тільки нагадувати — і поступово окоренкувата його постать наче аж меншала, роздаючись ушир, важчала, руки не заплутувались у швидких рухах, а ставали повільні й надмірно впевнені. Здавалось, що Вільгота думає непереможну думу, бо по чолу промайне зрідка темна тінь чи то світлий спалах пробіжить.

Одним його можна розворушити: коли хтось починав борюкатись жартома — Вільгота ніби на голках сидів. Зразу ж постать його ставала не такою обм'яклою, а сквапнішою, тугіше збитою, і навіть не торкнувшись його плечей чи рук, на відстані вловлюєш, як усе в ньому затверділо, напружилось, ніби то не два парубійки борюкаються між собою, а сам Вільгота ось-ось має вступити в боротьбу. Коли його починали заохочувати — мовляв, ану ви, дядьку, спробуйте, чи встоїть хто проти вас, — він і вухом не поведе на ті заохочення, буває, що так і піде з гостей, не підвівшись ні разу з ослона, непорушно висидівши від початку до кінця. Але траплялось, що Вільготу таки заохотять, він ведмедкувато зведеться, ведмедкувато зниже плечима, які начебто в

нього аж зацікавили, неквапно рушить до свого супротивника. І супротивники ставали проти нього дужі та меткі, і сам Вільгота на вигляд не такий уже моцак, але справитись із ним ніхто не годен. Як упреться ногами — не сколихнеш, ніби поприростали вони, ніби стали з землею одним цілим.

— Покажіть, дядьку, як старі кіннотники колись боролися, — ехидно під'юджують його.

Коли Вільгота справлявся із своїм супротивником, тоді на круг випихали діда Катеринку. Так звали діда за покійну бабу, так охрестили його тоді, коли вона була живою, так і тепер звать. Коли деннебудь Вільгота боровся, то діда завжди випихали, і він уже звик до цього, полюбив ту загальну увагу і той незлостивий сміх, який викликав у людей.

— Тепер з дідом! — кричать усі.

Але Вільгота й не думає. Хоч він і дивиться на діда Катеринку, але так, наче перед ним порожньо. Ведмедкувато тушцяє, ворухить оцупкуватими коренями рук, очі під бровами — ніби дві каменючки.

— Можу з двома, — каже.

З двома бороюється довше. Хапають його за груди, за шию, але Вільгота стоїть твердо. І, улучивши слухну мить, валить одного, і зразу ж, поки той не звівся, валить додолу другого. Переможені борці, кречучи, зводяться, тругуть забиті місця, а Вільгота, некліпливо дивлячись на них, і не посміхнеться.

— Можу й з трьома, — каже зовсім не засапано, тільки що голос із глухуватого став стужавілим, дзвінкшим.

— А ти з дідом! — кричать.

Катеринка хвацько кидає свій костур, півнячою ходою викочується на середину круга, вдає, що зараз ось вхопить Вільготу попід пахви. Вигляд у нього кумедний, і всі сміються. Сміються так, що й не втямиш з кого — з діда чи з Вільготи. Сміх ще дужче заохочує старого Катеринку, він зверхньо поплескує свого молодшого суперника по плечу. Але Вільгота й на це не зважає. Виходить з круга, розгортаючи грудьми людську хвилю, віддаляється повільно, ніби кадубець котиться. І в тому, як іде, як тримає плечі, як розмахує руками, відчувається зневага до тих під'юджувань, до ласого на глузи діда Катеринки та сміховинної старечої сили. Всі од тієї видимої зневаги смирніють, гаснуть на лицах, тільки Катеринка, ніби горщик з окропом, усе ще бурхливо кипить — його запалі груди ходять ходором, на щоках цвіте нездоровий рум'янець, в очах так і побулькує завзяття...

З трьома Вільгота бореться особливо. В передчутті тієї хвилі, коли він на когось кинеється або ж хтось плигне на нього, Вільгота, стаючи тугішим і натоптуватим надмірно, ніби аж коротшає, геть зовсім роздається в плечах, а ноги його, на диво, стають

такими чутливими й легкими, начебто вони носять не шестипудове обважніле тіло п'ятдесятирічного чоловіка, а парубоцьке. Вільгота відступає, відступає, він стежить за кожним рухом тих, хто намагається обійти його ззаду чи збоку, він присипляє їхню увагу. У слухну мить скаче вперед. Він весь у цю хвилю міняється, обличчя перекошується, в оскалі зубів є щось хиже, звіряче. Хапає він людину різко, наче аж кровожерно, і здається, першому своєму супротивникові, який уже валяється на землі, виламав руку, другому — звернув шию, а третій ніби сам звалився, хапється за груди, зіпає, немов йому дух забило. Закостеніле в хижій напрузі Вільготине лице поступово вилюдноється, м'якшає, але на ньому немає ні торжества, ні бодай вдоволення, — все, що сталося, він сприймає як неодмінне й звичне.

Силою славився змалку, як і своєю вовчкуватістю. Грунту в сім'ї не було, то, підрісши, повівся в Одесу, де працював вантажником у порті. Копійку складав до копійки і з часом до роботи ставав усе ненаситніший. Скоро зрозумів, що здоров'я — не наживне, що може спливати, як дим, — і знайшов для себе діло легше й забезпечливіше: на ярмарках піднімав гирі, голоблі, за які чіплялось по десятку, а той більше здивованих і водночас веселих мужиків, гнув залізні штаби та підкови. Спробував був ходити з ведмедем, якого виміняв у циганів, але ж ведмедя треба було доглядати, і вже незабаром, розчарувавшись у скоморошстві, збув за безцінь ведмедя тим самим циганам, а сам знову взявся гнути залізо та піднімати на плечах охочих до цього діла.

Коли повернувся в село, то купив землі, коней і взявся до хазяйнування. Але гуркнула над головою революція, і Вільгота майнув до батька Махна. Про свої пригоди в батька він нікому не розповідав, та й не любив їх пригадувати наодинці. Нутро селянина, нутро хлібороба підказало, що скільки б махновська тачанка не котилась — колеса її повідпадають, і ще задовго до розгрому батька Вільгота перескочив до червоних партизанів. Од боїв та від крові не тікав, але доля була милостива до Івана — не поранило його, не покалічило. В село повернувся уже гей-гей по війні, у гостроверхій будьоннівській шапці з зорею, у довгополій шинелі. Коней його уже не було — конфіскував якийсь загін, що чимдуху тікав од банди Марусі, зате земля стояла нечепана, неукрадена: в будяках, у пирію, в пророслій падалиці. Комуни у них, як то було по інших селах, ніхто не скликав, а треба ж було якось жити — і Вільгота сам зорав та засіяв свою нужденну ниву. Одружився вже він пізніше, коли відчув себе міцно на ногах, коли в голодний рік за кілька мішків пшениці виміняв захлялях коней, котрі за короткий час на вівсі та сіні стали хоча й не такими вже баскими огирями, проте були не з гірших. Олена Левківна, його жінка, за чоловіком не журилась ні про що, любила, здається,

Його так, як це вміють сільські жінки — непомітно й буденно, а про їхнє спільне життя не обмовлялась і словом. В колективізацію Вільгота трохи забарився, щоб у числі перших записатись до артілі, але був і не з останніх. Він завжди вмів передчути, як та що у житті повернеться, і коли багато чого заставало інших людей несподівано, переінакшувало те, до чого вони звикли, то для Вільготи, здавалось, і несподіванки були сподіваними... Ще перед війною старшого його сина призывали до армії, а коли в село прийшли німці, то молодший подався в поліцаї. І що б ви думали? Поки що одне одному не заважало. Комусь могло здатись, що тут усе обдумане наперед, але ж само так сталося, і хіба не було йому прикрощів од нових властей за старшого сина і чи не передбачаються йому біди за молодшого, коли повернеться червоні? Еге ж, тут вгадаєш — і не вгадаєш, під один бік постелиш, а другий на морозяному камінні лежить, бо тієї хитрости й не вистачить, щоб вкритись од голови до ніг, закутатись і під себе підмотити.

...Вільгота, як завжди, встав раненько. І не тому, що, може, якась потреба була, якесь діло недороблене до рук просилось. Таку вже звичку мав — краще недолежати, ніж перележати, краще штани зрання вбрати, ніж пізно, щоб потім, не приведи Господи, без штанів не ходити. Вийшов надвір, пройшов туди-сюди, зазирнув через тин до сусідів, на дорогу теж глянув, на небо. Темно ще було, все спало глухим сном без сновидінь, і снігова баба, зліплена звечора дітиськами, похилила голову, ніби також задрімала. Вільгота підійшов до тієї баби, обдивився. Ти бач, ложиновий віник їй у руки дали, замість очей — два вугляки, а ніс... невже й справді морквина? Нема чого їсти, а вони добро розкидають. Висмикнув ту морквину, сховав у кишню. Голова снігової баби без носа стала просто брилою снігу з двома темними цятами та з чорною рисою уст. Ну, зовсім мертва купа снігу.

Хтось іде понад річкою чи вчулось? Але ж ні, не вчулось, бо порипує так, наче приморожений сніжок посапує. Хоч ходити в цю рань ще й не дозволено, але хіба дядька щонебудь спинить? Ти йому вила настав, а він і на вила полізе, бо треба, що вдієш! Одійшов Вільгота до старої груші, до стовбура притулився. А хруск той сухенький все ближчає, сильнішає. Вже й постать видно. О, зупинилось, назад глянуло, а потім і в поле. Невже Юрко?... Але чого б це в таку годину?

І справді Юрко, бо завернув до його двору, бо знає, як ту хвіртку одчинити й зачинити, і згинається ото, ніби кілок йому вбили в спину... Коли вже син поминув його, то Вільгота, не поклавши, пішов слідом. Юрко зразу ж зупинився, рука до кишені шаснула, так і захолола там, а вголос:

— Тату, ви?

Нічого не відповів. Підійшов ближче — в Юрка було темне якесь, чуже від напруження лице, губи напіввідкриті, ніби хотів сказати щось хлопець, але так і застиг. Руку вже витяг із кишені й повів нею у повітрі, наче хотів щось узяти і не взяв, наче хотів щось зробити...

Вільгота мовчки пішов до хати, Юрко — за ним. На сінешньому порозі зупинився, пропустив сина попереду, сам трохи постояв, прислухаючись, — і тоді вже зачинив двері. Підказувало серце, що неспроста оце Юрко перед світом прийшов. Та й не близько ж йому, аж на другому кутку живе. Гарна хата в нього — нова, цегляна, під бляхою. Голова колгоспу втік, то кому ж було оселитись у його господі, як не Юркові? Ото Юрко й оселився. Щоправда, постої ти в нього не переводяться вже не перший рік, але хіба без цього обійдешся?.. Якби вигогодилось, то краще стало б, але воно вигогоджується — тільки в другий бік. Чи не тому й прибіг, щоб завчасно в батькову хату проситись? Теж правильно, краще самому перебратись, ніж чекати, коли повернуться і виженуть. Шкода, звичайно, такий дім кидати, але ж дім — це діло наживне, а що наживеш, коли голову з плечей знесуть?

Юрко сидів на лаві, поклавши шапку на коліна, а мати дивилась на нього тужливим зором. Були в неї круглі, чорно-зелені очі з каштаново-брунатним зблиском у зіницях, були в неї повні й незів'ялі уста, було в неї дорідне й смагляве лице, на якому днювали й ночували чисті дівочі рум'янці.

— Як там Зоя? — запитала про невістку.

Юрко скинув на неї неспокійним оком, так, ніби не розумів.

— А діти? — цікавилась уже близнятами його — Павлом і Лавром, що народились минулої осені, двома огірочками.

— А-а... Зоя пошила собі нову спідницю з того рубчика, що ви набрали... Павло чогось бухикає, а Лавро веселий.

Вільгота вніс із сіней сніпок житньої соломи, почав розв'язувати перевесло, наче не було нагальнішої справи. Вузлуваті, хижі пальці попаслись по тугому та скрученому — і жовті стебла шурхнули на долівку. Юрко дивився на батька, проте той тримався так, наче, крім нього та жінки, нікого в хаті й не було. Потім поліз під тапчан, почав ворухити там якесь дрантя, стоптані шкарбуни, — мабуть, онучі шукав. Юрко встав, набрав у чашку води, але пити не став, тільки до рота підніс. Потім сказав якось зразу:

— Будуть палити!..

І здивувався: як хрипко й тихо прозвучав його голос. Одкашлявся, приклавши долоню до грудей, і швиденько позирав то на матір, то на батька.

— Ну? — мовив під тапчан Вільгота. — Хто казав? — І, здавалось, у тоні його не було ні страху, ні занепокоєння.

— Ніхто не казав, але з усього видно, що збираються... Позавчора у Дериколівці палили, вчора у Псярівці, а сьогодні...

Батько вже випростався і стояв перед Юрком високий і похмурий. Наче аж вищий, ніж завжди, і лице стьмяніле, а під очима провалля. І нічого не здригнеться. Дивиться. Ніби запитує: чи знаєш, що сказав? І мати так само дивиться, те саме запитує.

— Всіх? — запитав Вільгота.

— Не повинні б усіх, — видихнула мати.

— Ото вони розбиратимуть! — несподівано верескнув Юрко. — Вони підряд усіх палять, не дивляться, хай їм трясця! А ваш куток — неодмінно, бо ж від Збаража, а в Збараж не сьогодні, то завтра червоні прийдуть.

— Всіх і палитимуть? — знову перепитав Вільгота, і знову в його тоні не пробилось ні страху, ні занепокоєння.

— Думаєте, вас помилують? Для них зараз усі однакові.. Облава буде... Бабів не чіпатимуть, а чоловіків ловитимуть. Пошлють рови копати, окопи. Ритимуть біля лісу і там, де Дідькова Задниця... Нас усіх посилають на облаву. Не думайте, тату, що вдасться одкрутитись, чи що. Бо з нами і за нами ходитимуть дойчі й мадяри. А від мадярів не одкрутишся, це вже так, вони — як короста.

— Ти поліцай, сину, — мовила мати, — то, може б, так зробив, щоб тебе на наш куток определили?

Юрко тільки рукою махнув. Мовляв, що ви, мамо, торочите. Хто ж це пошле мене на Соболівку, коли всі знають, що ви тут живете? Хіба не знаєте нашого старосту Самця? Під ним земля западається, то він ладен усіх потопити та повбивати, і своїх, і чужих. Бо наші люди хіба не такі? Коли під ним горить, то він і сусіда свого у вогонь тручає...

— Треба все ховати, — мовив Юрко і зробив такий жест руками, наче підгрібав до себе весь світ. — Усе треба поховати, щоб нічого ніде не лежало.

— Та й так не лежить, — мати.

— Знаю, — все більше опановуючи себе, кинув Юрко. — Знаю, що позакопували все, що могли. Але й решту треба так сховати, наче його й не було.

— Де ж тих схоронів набрати? Хіба землю зараз вгризеш чимнебудь? Та й люди бачитимуть...

— Що ви мені одне й те ж туркочете — люди та люди! Що мені до них?! Хай вони всі пропадуть, аби з вами добре було... У погріб нічого не клали? Складайте все в погріб!.. Одгорніть картоплю — й під картоплю. На самісіньке дно валіть, — не бійтесь, через кілька днів усе повиносите. Головне — зберегти, щоб не пропало.

Вільгота дивився на свої руки, ніби вперше їх бачив. Широкі, плескаті, з кістлявими горбиками щиколоток, з короткими сучкуватими пальцями, зарослі рівно висіяним, рудувато-вогнистим волоссям, його руки лежали на колінах спокійно, вони повинні були б вселити впевненість у душу, але . . . не вселяли. Наче ці руки належали не йому, а були чужими і лежали осторонь.

— Тільки робіть так, щоб ніхто не бачив і не знав, бо потім усе на мою голову звалиться, — додав Юрко.

— А коли ж почнетесь? — поспитав батько.

— Може, вдосвіта, може, ополудні, а може, й увечорі.

— А облава?

— Мабуть, по сніданню.

— Ти ще комунебудь казав?

— Нікому.

— Тітці Олені не казав і дядині Олександрі?

— Ви хочете, щоб мене скарали? Тільки вам. Ніхто з поліцаїв про це не знає, навіть Сامةць . . . Оце мені вдалось підслухати.

— Чого ж це вони? — знову мати.

— Чого! Чого! — перекривив Юрко, не в силі перебороти роздратування. — Бо вхопили їх за хвоста, мусять тікати.

— Що ж це з тобою тепер буде?

Він так і вибалушився на неї. Що з ним має бути? Нічого! Він нікого не вбивав, не мордував. Сказали йому йти служити — він і пішов, не з доброї волі, а з примусу. А що худобу в людей забирав — то хто її не забирав? Якби не він . . . то хтось інший, а мусили б. А що хлопців та дівчат ловив для робіт у Німеччині, то теж з принуки. Та й не дуже він старався, декому допоміг і втекти, можуть посвідчити.

— Часу маєте з заячий хвіст, а розбалакуєте, — мовив якомсь сумирно, наче аж винувато.

— Може б, ти, Юрку, і собі десь зараз заховався, га? — обізався Вільгота.

— Мені не можна. Бо до сім'ї прийдуть та й вас не обминуть.

— Я найшов би, де тебе заховати. . . — ніби й не слухав батько.

Юрко змовчав. Провів долонею по шиї, по чолу — так піт і літню втому стирають, а потім:

— Ну, я пішов, бо світатиме скоро.

Вільгота встав — і знову виріс перед сином чи не до стелі, важкий і насуплений.

— То поженуть мене на окопи? — запитав.

— Якщо не сховаєтесь.

— Ну, я сховаюсь, а що з нею зроблять? — і кивнув на жінку.

Юрко не відповів. Наклав шапку, зав'язав поворозки під підборіддям, повільно дістав з кишень рукавиці, неспішно натягнув

їх. Здавалось, поспішав — і наче не квапився. Зрештою ступив до порога, зігнувся, бо двері були низькі, проте не відчинив їх, а обернувся. Сумовито глянув на матір, але нічого так і не сказав. Тільки кашлянув, уже надворі.

Вільгота не пішов його проводити.

*

Двері рипнули протяжно, наче зітхнули, й на порозі став Юхим. Голомозий, розхристаний, одна штанина заправлена у вальянок, а друга — ні. Колючі бровенята його попідлітали вгору, а злетіти назад чи забули, чи не в спромозі. І одчайдушний він зараз на вигляд, і трохи смішний. Смішний — бо навіщо отакому дрібненькому й непоказному чоловікові, як Юхим, одчайдушність у ранню пору?

— Приймеш, Меланко, чи не приймеш?

— А що, знову? — поспитала.

— Знову! — весело відповів гість. Глипнув на Мотрю-з-торбою, що сиділа вже куняючи на лаві, і собі примостився поруч.

Меланка саме ставила в піч два горщики з водою — в одному збиралась варити картоплю на сніданок, в другому — борщ на обід. Навіть головою докірливо не похитала — не вперше вже було їй приймати отак свого брата Юхима... За що ж це вони? В такий час...

— А за що? — обізвався Юхим. — Ти піди в неї спитай.

— Та ти ж заводіяка...

— Я заводіяка? — щиро обурюється Юхим. — Я тихий і божий, нікого не зачеплю, слова лихого нікому не скажу. Ти ж бо знаєш!

— Авжеж, знаю...

— Ти мені хоч кілок на маківці теши, то змовчу. Що вже плохий, то плохий, як та стара курка. Ти ж бо знаєш!

— Авжеж, знаю... — ховає очі Меланка.

... Час од часу Юхим розлучається із своєю жінкою.

Це трапляється раз на один чи на два роки. Пити він не п'є, та коли приходять додому веселий, Тетяна вже догадується, чим це може закінчитись. Сидить у кутку на ослоні, чоло її затьмарюється зморшками, руки кам'яніють. Стежить, як чоловік вештається по хаті, як перевертає порожні відра, як чіпляється ногами то за тапчан, то за стіл. Слухає, як він береться наспівувати щось сороміцьке чи розповідає про свої походеньки, — і поступово меншає під тягарем журби. Юхим вмощується з чобітьми на ліжку, ось-ось повинен уже вгомнитись. Проте, ніби між іншим, згадує про свою жінку, що сидить у кутку, й дивиться на неї довгим поглядом, який все дужче торопіє й тупіє. На обличчі

з'являється брезкле невдоволення, од нього чорніє й колющиться зір, а губи звужуються й наче дерев'яніють.

— Ти чого сидиш? — пита нарешті.

Жінка не зворухнеться, хіба що з однієї брови на другу перескочить дріж.

— Довго ще човпітимеш над моєю душею?

У відповідь йому пливе сліпа тиша, у якій безслідно тоне й зникає його гнів.

— Чуєш, тобі говориться!

У жінки ще на верхній губі попурхав дріж — і немов заціпило. Хоч би схлипнула чи зітхнула, то легше стало б. А то бач, яка безсловесна свята виськалась!

— Обізвешся мені?

Вона підводить на нього очі — залляті вологим блиском, вони світять таким гарячим смутком, що той вогонь обпалює Юхима, підводить з ліжка.

— Можеш мовчати! — кричить. — Я й так знаю, що в тебе на умі. Думаєш, що коли випив, то й розум собі залив. А я не залив, хоч і є що, бо не з дурніших... Чого випив? Хіба хотілось! Та що зробиш, як нема куди подітись од самого себе? Що зробиш!

Гнів зникає, натомість — спокійне п'яне співчуття самому собі. Проте ненадовго. Бо скоро схоплюється і — сердитий, невтішний — знову викидає з грудей покалічені од поспіху вламки слів:

— Де мої діти? Чому не привела? Відповідай, бо я з тебе видеру голос.

В її очах густішає того вологого блиску, зіниці мало-мало не захлинуть, не погаснуть, і струменить із них така гостра просьба співчуття й ласки, що Юхим таки зривається нарешті. Зривається, — тобто те, що дримало в ньому, що не пускало вгору живих болісних паростків, раптом проснулось, закричало болем, душу йому посолито такою зернистою сіллю, що він махнув рукою, ніби відрубає своє минуле життя, й починає збиратись. Витягає із скрині свою сорочку, з шафи — чоботи, бере ще сякий-такий одяг, котрий знадобиться, якщо не взимку, то влітку, потім, подумавши, розбиває об долівку один-два горщики, макітру, розворушує в печі попіл, що аж груди собі запорошує, — і йде. Хряскає дверима, ніби й вони в чомусь винуваті, і, вийшовши надвір, почуввається вільною людиною, яку нічого не зв'язує: хоче — танцює, хоче — співає, хоче — на руках брикає. Він щасливий, все йому ні по чім, все здається легким і досяжним. Люди, котрих зустрічає на вулиці, з його вигляду розуміють, що Юхим знову покинув жінку. А він говорить кожному безжурно, немов хвастається:

— Лечу на всі чотири боки!

Дехто підморгує й цікавиться не без лукавства:

— Мабуть, просто неба тепер ночуватимеш?

Юхим б'є себе в груди, по обличчю скаче такий щасливий усміх, що позаздрити можна.

— Горобець не сіє і не жне, а їсть і п'є. Хіба на світі одна баба? У кожусі водиться бліх менше, ніж є жінок, що ладні вчепитись за чоловіка.

— Та ви ж не кожух?

— За що дякую Господу Богу.

— А якби кожухом стали?

— Теж дякував би! Тепер як? Скажуть, що ти розумний, — вдоволений. Скажуть, що дурний, — теж вдоволений.

Непоказний, наче якийсь аж зачувірілий, з кругленькою, як кавунчик, головою на короткій шиї, з бровами, що ніколи не знають спокою, а скачуть, здригаються, насуплюються, Юхим, здається, ні в кому не пробуджує співчуття, а тільки незлостиву насмішку. Проте незлостиву ту насмішку він сприймає як приязне ставлення і ладен душу свою перед будь-ким відкрити, ладен про все розповісти.

— Що прив'язує до одного місця, коли ти не камінь? Ну, хата, ну, баба. Хату не спалиш, бо рука не підніметься, а бабу покинути можна, баба — це хоча й набуток, але не прибуток. Є вона — податку не платиш, нема її — теж не платиш. А я літати хочу на всі чотири боки. В горобця скільки того мозку, га? Скажіть, хіба в нього так багато мозку? А не сидить на одному місці, літає. Розумніший од чоловіка. Ні свиней у нього на хазяйстві, ні городу нема, ні горшків... Не сіє і не жне, а їсть і п'є.

— То чого ж ви до жінки сватались? Було б з горобейкою шлюб узяти, в неї мозку ж менше.

— Не пізно, ще не вмер, то й до горобейки сватів послати можу, аби охота була.

Працював Юхим у школі їздовим, ходив біля двох конячок, які, крім того, що орали присадибні ділянки й возили паливо, правили для вчителя зоології за живу наочність. Юхим був задоволений своєю роботою: поперше, за неї не писали трудовні, за які можна було щось одержати чи й не одержати восени, а щомісяця видавали гроші на руки; подруге, він і в будні, і в свято спілкувався з сільською інтелігенцією, завдяки чому набирив у власних очах неабиякої вартости, і хоча не вважав себе за інтелігента, але й не за простого собі їздового, котрий знає тільки конячі хвости, поцьвохкує батіжком та й годі.

Одного разу викликав його до себе директор школи. Їздовий наперед здогадувався, про що йтиметься, і наперед приготувався виправдовуватись. Директор недавно демобілізувався з армії, він любив дисципліну в усьому; завів, наприклад, що діти на

перерву виходили по правій стороні коридора, а повертались у кляси по лівій; завів також, що педагогічна нарада не може відбутись, якщо на неї не прийде бодай один учитель, — це спричинялось іноді до того, що ту саму нараду скликали шість разів на тиждень, поки відбувалась вона аж у неділю, а деякі вчителі почали ворогувати між собою.

— Ви працюєте не в колгоспі, а в школі, — казав директор. — Ви про це пам'ятаєте?

— А чого ж, — підтвердив Юхим.

— І пам'ятаєте про те, що перебуваєте серед дітей, що за кожним вашим вчинком стежать сотні очей?

— А чого ж...

— Розпуста моральна, розпуста побутова — це не ваша особиста справа, це справа колективна.

— А коли надійсть, то як?..

— Свобода — це усвідомлена необхідність. Зрозуміли?

— Вроді... ні...

— Маєте час, щоб зрозуміти. Йдіть.

Про ту «усвідомлену необхідність» Юхим чималенько думав. Охоплював руками голову, напружувався, ось-ось, здається, вхопить сенс, докопається, ось-ось вилущить горішок із шкаралупки, — аж воно блисне й зникне, тільки нудний біль зостається в голові. Ніби й правду йому сказано, не обдурено, а почнеш міркувати — й нічого не зловиш розумом, от чудасія!

А тут ще й школярі — відрада й не відрада. Налетять, сипнуть йому в вуха сміху та крику:

— Дядьку, провезіть!

— Найшли підкову, що гнідий загубив?

— Глядіть, глядіть, буланій вашого батого догризає!

А той буланій і не збирався. А той гнідий і не губив нічого. А сам дядько Юхим не їде зараз, а тільки йде, понурившись, по шкільному подвір'ю та й годі...

Живе в сестри тиждень, живе другий. Виганяти — ніхто не виганяє, годувати — годують. Та все ж таки це не власна домівка, де захотів — уночі спиш, вдень сидиш, а захотів — цілу ніч можеш мишей ловити, зате вдень відсипатись. Тут і ходиш якимось не так, як завжди, а дома й не думаєш про це, хоч і рачкувати можеш, бо ніхто не дорікне. У чужій хаті весь час пам'ятаєш, що ти в чужій хаті, а хіба в своїй власній треба про це пам'ятати? Хіба коли маєш волю, то щодня торочиш про неї, а не забуваєш, бо живеш тією волею?

І щоб до якоїсь молодичі подався Юхим, то ні. Поперше, на оці такої не мав, а подруге, ніхто й не приманював його. А якби приманювали, то добре поміркував би, йти чи ні, бо коли правду сказати і рідної сестри ж таки послухатись — не молодий він...

З часом душа його в чужій хаті починає марудитись, щось у ній стогне й стогне — спочатку тихо, а потім голосніше, руки його хоч і працюють, а журяться, очі запечалені. Немов кореня мав якогось у житті — і вирвали його, нема кореня, ходить Юхим ви-корчуваний, може зогнити — сліду не зостанеться.

Здибає нарешті якусь сусідку чи сусіда на вулиці, говорять про всяку всячину, а потім Юхим і питає:

— Як там моя, бігає?

— Бігає, чого їй!

Відповідь неприємно вражає Юхима. Ти бач, не сталося нічого, хоч і пішов од неї. Він тут забути про неї не може, а вона — бігає! Казав якомога недбаліше:

— Ну, хай-хай!..

Після того ходив хмарою. Де не був, що не робив, а думки наvertsались до покинутої хати, до жінки, яка без нього поживає, мабуть, не гірше, ніж із ним. Кортіло піти до неї, посваритись, щось побити, порушити її спокій.

Коли знову здибував когось із сусідів, то казав:

— Тетяні передайте таке: хай заколе отого кабанчика, що я в районі на Покрову купив, горілки хай дістане для родичів — і шле до мене людей, щоб перепрошували. А коли не захоче свого кабанчика колоти, то щоб позичила м'яса в Киндяків, свіжину вони мають, на базарі всього не спродали. І ще передайте, що Киндякам пізніше віддамо м'ясо, із свого.

Попервах чекав, що жінка й справді пришле до нього людей з перепрошуванням. Уявляв собі, що говоритиме, як дорікатиме Тетяні, відмовлятиметься повертатись додому, а потім нарешті погодиться. Проте посланці від жінки не приходили, не з'явилась і сама жінка — Юхимові ставало ще марудніше, не знав, де подітися, як дивитись у сестрині очі. Не хотів, а воно само якось добре так думалося про жінку. Згадував, як побрались у голодний рік — мало не попухли тоді, самим тільки духом теплим і годувались; згадував, як ходив він у старих подертих черевиках, а зима, холодно, простудишся — й готово, дав дуба, та одного разу прийшов додому, а на лаві новісінькі чоботи стоять («Чиї це?» — запитав. «А твої», — відповіла Тетяна вдавано спокійно. Справді, таки для нього вона постаралась ті чоботи — продала все своє ще дівочке вбрання, крадькома справила йому); згадував, як поспішав з далеких країв, з лісосплаву, в своєму селі вже, за горбком їхня хата, а дійти ніяк не може, ноги не несуть, відібрало з радості, і коли підійшов близько — Тетяна стоїть за ворітьми, чекає, ніби знала, що він повертається... Отже, всього випало на їхню долю, терпіли вдвох — горе від того було не таким уже й гірким, а щастя солодшим.

Одного дня складав свої пожитки й казав сестрі:

— В гостях добре, але в мене ж і свій дім є. Бо як-не-як, а не сидів я склавши руки, щось маю.

— Хто ж каже, що ти нероботящий чи з нехлюйського роду? Своє маєш, аякже.

— Це ж і доглядати його треба, ніхто за мене цього не зробить. Чи там щось розвалюється, чи поламалось.

— Йшла, то бачила, як чиясь корова в садок ускочила — геть чисто перевернула тин біля тієї яблуньки, що ти посадив.

— О-о, це ж доведеться наново тин городити, бо хіба то тин? Саме тьху, прости Господи, від людей стидно.

Повертаючись додому, вибирав спочілку пору, щоб менше бачило. Не обходилося без того, щоб і не зустріти когось. Юхим ховав свої пожитки за спину й казав:

— Чого це я маю тинятися десь? Жив у сестри, далі можна жити, ніхто не виганяє, але ж є своя хата. Треба ж їй якусь раду давати, бо розсипеться.

— Що правда, то не гріх, — ховали від нього насмішкуваті очі. — А як з горобейкою? — питали.

— А що — горобейка? — гнівався чоловік. — На хоробу вона мені здалась. Хоч якунебудь, та жінку ще маю, о!..

Вона ж спочатку не знає, радуватись їй чи плакати, що він повернувся. Як і тоді, коли він сварився та гнівався, сидить у кутку на лаві, дивиться закам'янілим зором.

— І в сестри можу прихилитись, але ж свою хату маю, то чого тинятимусь, га?

Нема відповіді. І тому, що жінка мовчить, Юхимові аж легше стає. Він починає говорити й говорити, боїться, щоб жінка й слова не вставила. Там щось перекладе з місця на місце, там щось переставить — у рухах радість і хвилювання. І бубонить, бубонить — про все. А в очах ляклива запобігливість.

Нарешті втомлюється балакати — залягає в хаті мовчання, як грім. Довшає, розтягується, ось-ось...

— Вечеряти будеш? — питає Тетяна.

Він дивиться так, наче його проклинають: по обличчю повзе змертвіла хвиля, обвуглює зморшки.

— Що? — ледь-ледь розклеплюються тверді губи.

— Куліш у печі холоне, вечеряй.

Їсть він мовчки й неквапно. Лице відм'якло, ожило, винуваторум'яне, лякливо-іскристе. Найдужче боїться — зустрітись поглядом із жінкою. І хочеться, щоб тій вечері кінця-краю не було.

*

Поки Юхим розказував ото про свої нові пригоди Меланці та Мотрі-з-торбою, вже й дніти почало. Примарне, хворе якесь світло просірювалось через завішані ряднами вікна. Але ряден гос-

подиня не знімала. Хай собі висять, поки каганець у хаті блимає, висолопивши блідого язичка з віхтиком сажі вгорі. Лиця ставали жовтуваті, біля очей та біля ротів залягали темні провалля, а Юхимове обличчя то й зовсім споганіло — доля не дала чоловікові ні брів, ні чималого носа.

— Я тобі скажу, Юхиме, — обізвалась сестра, — те, що завжди казала. Не сміши людей та не муч Тетяни. І чого ти казишся? Було б із жиру — так жиру ж того нема! Ну, чого? Скільки вже ти сходився і розходився? Знову назад побіжиш.

— Не побіжу, — затято буркнув Юхим. — Навіть коли ти проженеш мене . . .

— Чого б це я тебе проганяла? Побудеш — і сам підеш.

— Не піду, — знову буркнув Юхим.

— Одному на старість розум у голову приходиться, а другому . . .

— Буває, — встряла й собі Мотря-з-торбою.

— Юхим вибалушився на неї. Мовляв, тут брат із сестрою розмовляють, а ти чого лізеш? Пустили тебе в теплу хату, скажи спасибі, а сама сиди тихенько, як миша. Бо он ті ж самі миші тихо сидять у нірках та в шпарках, а хто їх любить?

Проте жінка вела далі, наче й не помітила того лихого погляду.

— Одному — одне, а другому — друге. Сім разів одміряй . . .

— Скільки ж можна міряти! — сердито заперечила Меланка. — Він уже двадцять сім років міряв, а різав — то все по серцю та по печінці.

— Людині ніхто вгодити не може. Ото хто в неї найближчий та найрідніший? Вона сама ж. Але живе так, що й з душею своєю не мириться, що сама собі ворог найлютіший.

— Це ж хто для мене ворог найлютіший? — поспитав, нічого не втямивши, Юхим. — Це я собі ворог?

— А то ж хто? — підтримала Меланка.

Проте Юхим наче й не чув її. Він сікався до прощачки.

— Я тобі ворог? А хто ж тоді мій товариш? Чи не вчорашній недруг? Я всім лиха завдаю, я й сам себе поїдом їм, так? Всі милі та божі, тільки я один убоїсько несосвітенне!

Мотря-з-торбою нічого не казала, тільки дивилась на нього переполошено. Губи її, два тоненькі мотузочки, здригались, але голосу не чулось. Її оторопіння ще дужче піддавало охоти Юхимові:

— Авжеж, я не вмію жити, не вмію слова сказати, не вмію ногою ступити! Дурний! Нічого не надбав, нічого не накрив! Ворог сам собі! А ви всі годні і жити, й ногою ступити. А ви і надбали й наховали! Ген яку торбу носиш! Це ж, певно, і напросиш, не буває порожня. Авжеж, ти собі не ворог. Бо такий час, людська мруть, як мухи, а ти поголосиш: «Алілуйя, алілуйя» —

от уже й маєш яку цілушку. А я собі ворог, бо й здоров'я не маю, бо й виробився, бо й дітей нема...

Груди його ходили ходором, з рота вилітали не слова, а гарячі приски. Зрештою замовк, тільки зіпав. Руки тремтіли, немов коріння, яке підмиває вода.

— А який тепер толк з тих дітей? — мовила Меланка. — Ти його доглядай, сама не спи, недоїдай, а тут загуркотіло, прийшли оці та й забрали, та й погнали, нема, наче й не було.

— Не в кожного забрали, — Юхим на те.

— А в кого не забрали, то стеряє здоров'я по ямах та льохах, куди воно буде судне? Оце як подумаю, що поженуть дитину, то ладна руки на себе накласти, щоб не відати й не чути...

Юхим совався на лаві й позиркував на Мотрю-з-торбою. Хотів поговорити про Галю, але при цій хіба поговориш? Авжеж, Божа це людина, Божа, але ж чужа! Таки змовчав, ковтнувши слова, що на язык просились. І про своє вже:

— Ми таки з Тетяною горнята потовкли, а я повіявся — і нічого не взяв із собою.

— А-а-а... — тільки й протягла Меланка, маючи своє на думці.

— Бо в чому ходитиму? І сорочки ж усі там zostались, і штани. Що з нею вдвох настарались — поділимо, що мое — заберу.

Меланка нічого не відповіла, дивилась у піч, і по її лицю скакали, а то ж рівно блищали бліді спалахи вогню. Зір стуманів, і в живих застиглих сльозах заворушилися золоті іскрини.

— Хату вдвох ставили, — правив своєї Юхим, — поділимо безперемінно. Жити там не житиму, то зможу половину розібрати або ж продам комусь. Та ні, краще, либонь, розібрати й на другому місці поставити.

— Тю на тебе, — глухо, з самих грудей заговорила Меланка. — А в чому ж Тетяна житиме, коли ти півхати повалиш?

— А то мені голова болить про це? — всміхнувся безпечно Юхим. — Стелі не буде, то долоню проти дощу наставлятиме.

Мотря-з-торбою знову задрімала й пробурмотіла крізь сон: — ... милість же моя яко облак утрений...

Юхим кинув на неї хутеньким поглядом, але ж зразу і заспокоївся. З пришелепуватих та блаженних дивуватись не треба, бо то хіба вони говорять, то їхніми устами злиденна, згорьована доля обзивається...

*

— Згрібай, Олено, сміття. Згрібай усе й на горищі, і в морі, і в хліві, й те, що попід хатою.

Не питала навіщо. Знала, що рано чи пізно про це довідається, що її Іван щось задумав. Розуму в нього, може, й не багато, зате твердий і темний, коли вже там що заквасити, то неодмінно вибродить. Та й нащо людині багато розуму? Хіба ті, що мають його багато, такі вже й вдатні до всього, такі вже й удачливі? Де там! З розумом тим ще лиха наберешся, біди всякої, бо розум без гордості не ходить, а гордість без чести не днює й не ночує. Нащо вже ліпше — хитрість. І громада за хитрість не зневажає, а поважає, та й собі ж од неї ніякого збитку нема.

Гребла те сміття на горищі. Ще де яке сінце чи лепешка, то відкладала вбік, бо ж не відомо, як воно та що, а зима ж надворі й корову годувати якось треба. Всяку пилюку драпаком до купи мела, потерть визбирувала, бо ж за роки її позбиралось чимало. А потім сяйнуло їй у голові: Господи, це ж коли все палитимуть, то хіба сіно не згорить чи лепешка? Все димом поймається, все за вітром піде. Здушило їй груди... Щось треба буде зробити, бо коли рятувати, то все рятувати.

Потім у коморі порпалась. Ну, тут багато не назбираєш. Присвічувала каганчиком, вимітувала павутиння по кутках, порохняву. Ось борошенце просипалось, але ж жалко його збирати й до сміття валити, це ж для курей можна щось зготувати... І знову сяйнуло їй: не шкодуй, жінко, бо погорить усе! Але... не могла саму себе подужати, не могла не шкодувати.

Вишпортувала вилами гній з-під корови. Зимою не дуже й чистили тут, бо холодно ж, а як-не-як у гною тепліше лежати. Вибравши свіжіше, почала лопатою та сокирою колупати таке старе, що не тільки ніс забивало смородом, не тільки в горлі давким квачем стояло, але й очі ядуче виїдало. Ого, як заков'язло! І не тільки гній заков'яз, але й сморід... На якусь хвилю одверталась, бо в голові починало паморочитись, а потім знову бралась. Гною вона не шкодувала. Де б його не подіти, а все одно не пропаде, однаково на землю ляже та вдобрить її.

Вже таки розвиднілось, і Вільгота, набравши перший мішечок отого сміття, неспішно почимчикував надвір. Став і розглядався по боках, наче роздумував, куди податись. А насправді ж вишукував то одним, то другим оком, чи ніхто часом не бачить його. Ну, коли нікого нема, то не треба й квалитись. Скинув мішечок додолу, дістав тютюну, скрутив цигарку й курить. Це ж не може бути, щоб ніхто його не побачив чи з Меланчиного вікна, чи з Чернежиного. Ті Чернеги спершу переговорять між собою, що, мовляв, дядько Вільгота стоїть з мішком у себе на обійсті, а тоді вже почнуть одне за одним надвір вибігати, щоб зблизька глянути. О, так і є. Середульше вискочило, босоноге, стоїть на порозі, сюди стріляє-зирає вибалушеним оком, та й

зразу — круть і до нужника подріботіло, аж сніг закурив. Ну, значить, зараз і сам Чернега вийде..

— Доброго ранку, сусіде! — першим привітався, коли вийшов Чернега, стукнувши об поріг дерев'яною протезою і блиснувши в його бік соковитим, давно дозрілим чорносливом очей.

— Яи живеться, як можеється? — поспитав Чернега. І тут же на свого середульшого насів, що вертав із нужника. — Ти чого, харцизяко, босий бігаєш? Знову будеш мені бухикати?

— Та ви ж самі казали, тату, що мене ніяка хвороба не бере...

— Ага, воно ще й батька лає!

— А що ж я взую, коли одні чоботи в хаті — та й ті на вас...

— Отакі тепер діти, — сказав Вільгота, коли середульший, схопивши запотилничника, шаснув повз батька в сіни. — Ти йому одне, а воно тобі друге... А ми ж оце надумали трохи почистити на горищі й попід хатою, то я сміття виношу... Став оце серед двору та й думаю: куди ж його висипати?..

— А ти, Іване, не думай. Висип у рів — та й усе.

— Наче й невдобно сипати в рів, бо багато всякого мотлоху завелось...

— Можна і в глиняники, тільки це далекувато.

— Ото ж і я думаю туди, — зрадів, почувши про глиняники, Вільгота. — А далеко, то що я пороблю...

— А чого ж це ви посеред зими?.. Та й свято...

— Де ще те свято, аж увечорі. Бог простить, він усе прощає... Тільки як отаке нехлюйство в хаті і коло хати, то на душі важко.

— Та неси вже, Іване, бо чи ж те сміття варте, щоб про нього стільки торочити?

Закинув Вільгота мішечок на плечі, подався з двору. Бач, як той Чернега куснув його: не варто стільки й балакати. Так куснув, ніби здогадується про щось. Але добре, що сусід заговорив першим про глиняники, а не він, Іван... І за свято згадав... Мабуть, щось закрадається йому в голову, почне стежити, він такий, то треба обачнішим бути.

Походив над глиняниками туди-сюди, вибираючи глибшу яму, таку, щоб убік була вибуртувана. Потім підняв високо мішок і висипав повільно. Мовляв, дивіться, кому охота підглядати! Висипав — та й подибав назад. А вже за другим разом не просто собі мішечок ніс із самим тільки сміттям та потерухою, але й таке-сяке дрантя поклав. І коли висипав, то вже не згори, а донизу спустився, закинув те дрантя чим далі, притрусив його старанно. Еге ж, як ото мудро зметикував він, щоб у глиняниках криївку влаштувати, і не вночі, а посеред білого дня: догадайтесь, кому під силу! Ніколи ще не був такий вдоволений собою, як зараз оце. За третім заходом уже взяв дещо і з ціннішого — чоботи там неходжені, новенькі зовсім, крам на передки

хромовий. Той крам ще за Оленою Левківною дістався йому, коли віддавалась за нього, але й до цього часу не справив їй нового взуття: то ніколи було, то майстер путній не знаходився, а коли відверто говорити, то й не хотілося. Бо поки крам — то він крам: і в руках є що потримати, і подивитись любо, а коли зшиєш чоботи, то колись же й озуті їх треба, а озуватимеш — вони зносяться, а там, дивись, і порвуться. Ні, не марнотратниця його жінка, нащо там брехні зводити на неї, проте вже так заведено, що чобіт мусить дертись, коли він чобіт. Навіть тоді, коли й не ходиш у ньому.

Позаносив Вільгота у глиняники й одежину, яку раніше не встиг заховати і яка ще висіла то там, то сям; позаносив також свій столярний інструмент — а гарний був у нього інструмент, бо ж і майстер він був не з гірших у селі, а з краcich; та й не позичав нікому, як інші, бо знав, що поки воно в твоїх руках, то воно твоє, але як тільки піде по позичках, як тільки попливе по чужих руках, то не жди від нього ні пуття, ні роботи... Заніс Вільгота також сапи та лопати, познімавши з них держакі, з вилами зробив те саме, з сокирами, з колуном, серпи позаносив, коси. А ще яке було там хазяйське причандалля, то поскладав на тачку, зверху всипав гноєм і також відпер. Коли вже скидав усе в яму, то картати себе почав: і нащо це гній повіз аж сюди, хіба так хазяїн зробить? Це ж коли придивиться хто — неодмінно щось запримітить недобре, бо коли це було видано, щоб Вільгота добриво не на город одвозив, а по ямиськах розкидав.

За якихось години півтори зайшов до хати, а вона тільки голими стінами світить. Це ж треба попередити жінку, щоб і на поріг нікого не пускала, а то почнуть розпитувати та вивідувати. Сів на лавку, роздумував. Проте відчував, що не все ще зробив, що не все ще заховав. Ось ця лавка і стіл. Згорять, а де він потім дістане? Це ж тепер таке врем'я, що все палять і трощать, — тим більше треба берегти. Узяв сокиру й почав розбивати стіл. Повитягував ніжки, а тоді й дошки повідокремлював. Вийшов надвір, попід хатою шасть у садок, а тут уже й під сніг застромив. Добре, що снігу намело по коліна, можна буде поховати те та се, а лиха година мине — повизбирує. Кухлі там, чашки, ложки теж у сніг позапорпував між кущами.

Як навинулась у хату жінка, то тільки руками сплеснула:

— Де ж ти все подівав?

— А подівав. Угадай!.. — Колов її зіницями, наче колючками. — Пропив...

Вона й не всміхнулась на те. Тільки:

— Якби ще хату можна було сховати... Коли б за пазуху влізла — їй-богу, сховала б...

Вільгота тупнув спересердя ногою об долівку. Та якби змога, то він би цю хату на другий край світу заніс, та він цю хату й не ставив би тут ніколи, — але ж знаття не було! Кому-кому, а собі вже підстелив би...

— Значить, так, — сказав. — Коли що... Заховав я все в глиняниках, присипав потерухою, а решту — в снігу між смородиною та порічками. Коли що...

— Іване...

— Чого тобі? — визвірився, вловивши в її голосі жаль. — Ніхто про смерть не думає, але готовим бути треба.

— Чи ж з нами буде гірше, ніж з людьми? Та ж і Юрко...

— Що Юрко?! Всім одне вготоване, ніхто не відкрутиться, коли що... Тут ні Юрко не допоможе, ніхто...

— Якби ж корову де сховати. Бо так її берегли, так ховалися з нею, а це ж пропаде... Це якби подумати...

— Думай чи не думай, а багато не надумаєш. Треба щось робити — то найліпше думання...

*

Босі й голі оті Чернеги, а живуть весело. І чого, здавалося б, тішитись? Ну, чого радіти, скажімо, самому Чернезі? Що в нього молотилка ногу відірвала, бо, підпивши, заліз туди, куди твереза людина не тільки своєю, але й чужу ногу не встромить? Або чого радіти Чернежисі? Здоров'я в неї не таке вже й гарне, а дивись — щороку по дитині знаходиться, а в урожайні роки — то й по двоє. Робочих рук у хаті не хтозна-скільки, а годувати усі ті роти годиться, щодня в пельку щось мусиш покласти. Щоправда, й діти бідові: його наче й доглядати не треба — само себе доглядає, само й на ноги спинається ще перед роком, само собі і їсти знайде чи листок квасцю весною, чи яблуко і стручок гороху влітку. До роботи всякої беручкі, силувати не треба, це так, але ж... юрмовисько яке!

Спинився на хвилю Вільгота в чужих сінях — зирк одним оком на ляду до погребя, другим оком — на драбину, прихилену до стіни. Жердка висить на мотузочках, але ж на жердці тій — однісінька пир'інка здригається від протягу. Та й з горища пустокою віє, бо якби була яка в'язка сіна, то ще з осені продали б, не втерпіли б. А в погребі коли є ще трохи на денці картоплі та буряків, то добре, бо може тільки півтора корінця й лежати від буряків та недогризена мишами шабатурка з-під моркви.

О, вже почули, що хтось у сінях є, вже хтось біжить до дверей. Взявся за клямку — зразу ж і розчинилося перед ним. Темненька, як галчєня, дівчинка засвітила на нього чорним зором. Вільгота відсторонив її і ступив у хату.

— Доброго ранку, — сказав.

Хоч у хаті стояв гамір та шарварок, проте його помітили й почули. Жінка від печі, господар з лежанки, діти хто звідки (з тапчана й з-під тапчана, з-за столу, з-під лави, з печі, з скрині, з припічка, з-за материної спідниці й з-під материної спідниці) — всі дивились на гостя з цікавістю, трохи аж наче переполошено. Ніхто у відповідь не побажав Вільготі доброго ранку, і він, важко ступаючи, підійшов до ослона, витер долонею й сів. Скакнув поглядом по хаті — все в ній говорило про нестатки й убогість, а потім поманив пальцем оту дівчинку, що стрів на порозі. Дівчинка й не думала підходити. Він поманив ще раз — і вона, дивлячись спідлоба, повільно підійшла. Мабуть, думала, що матиме якийсь гостинець. Проте Вільгота незграбно погладив її по голові й усміхнувся. Всміхнувся так, як би то чорна земля всміхнулась — невміло, без тепла. Дівчинка насупилась і відбігла вбік.

— Ха-ха-ха, — зареготав рипливим сміхом Чернега. На запитливий сусідів погляд нічого не відповів, але сміятись перестав. Був це крутолюбий, балакучий чоловічок, якого по-вуличному звали Півтори Ноги. Ті прізвиська взагалі чіплялись до нього легко, як реп'яхи до собачого хвоста, але так само легко й відставали. Свого часу його звали Неллі (бачив чуже кіно, де грала якась Неллі, й те кіно переповідав односельцям); звали Дишельманом (вперше колись постригся в районного перукаря й зумів недоплатити йому десять копійок); звали його також і ХТЗ (мріяв стати трактористом, але далі причіплювача так і не пішов).

— Як поживаєте? — поспитав Вільгота.

Чернега знову засміявся. Здавалось, нічого веселішого, ніж те сусідове запитання, він і почути сьогодні не міг.

— А так, — відповів. — Наше життя як мотузок: зверху відірветься, то ми знизу рвемо і доточуємо.

Тепер уже засміялись діти. Вони весело поглядали на батька, позиркували одне на одного й реготали. Найменше дитя, загорнуте в пелюшки, зайшлося раптом плачем, і Чернега взяв його на руки і почав заколисувати.

— Мамо, воно цицьки просить! — крикнув котрийсь із хлопчиків.

— Хай покричить, то гладший буде, — мовила мати.

Обізвався, кахикнувши, Вільгота:

— Маку насіяли багато, а молока для них — нема...

— Доїмо козла, — сказав господар, проте вже не засміявся, й ніхто в хаті не засміявся. Тільки знову всі дружно блиснули чорносливом на гостя. Мовляв, і без тебе знаємо, а від твоєї балаканини не набіжить.

— Це ж ви хотіли колись у нас телицю купити... — здалека починав Вільгота й вдавав, що лише в долівку дивиться.

— Та хотіли, але ж правили ви дорого, а в нас які статки? . . .
Ото наша мати — і за матір, і за корову.

— Ну, не було у вас грошей, а в нас покупець трапився.

— Авжеж, не ви шукали для телиці покупця, а телиця сама знайшла.

— Ми вже старі з жінкою, — правив своєї Вільгота. — Не можемо того хвоста ні доглянути, ні нагодувати . . .

Тиша загускла в хаті — усі дивились на Вільготу. Господиня забула про вогонь у печі, а на її твару полум'яніли чи то відблиски з челюстей, чи то золоте сяйво зацікавлення.

— Чи не купили б у нас корову? — закінчив гість.

Того золотого сьєва на жінчиному лиці побільшало. І зненацька Чернега знову зареготав. Викидав із грудей сміх великими клубками. Здавалось, і немовля заслухалось, бо перестало рюмсати. Всі діти здивовано й непорозуміло дивились на свого батька.

— А чогож! . . . — нарешті крізь сміх промовив Чернега. — А чого ж і справді не купити!

Дитячі лица одмінились — на них засіялось і розцвіло по усмішці. Вільгота ж не розгладжував уст, по слівцю кидав та, здавалось, пильно поглядав, щоб те слово далеко від нього й не покотилось.

— Корова в нас гарна, до паші невибаглива, на самому пирію . . .

— Та й без пирію! — не міг уже втриматись Чернега. — Ти їй намалюй пирій — а вона вже й доїться! Ха-ха-ха!

Вільгота наче не чув того реготу.

— Не така вже й стара, всі зуби цілі, доїться на чотири цицьки, а якби роздоїли п'яту, то й на п'яту доїлася б.

— У тебе, Іване, така корова, що й з хвоста потече молоко, тільки умій смикнути.

— Корова тобі потрібна, ген скільки горобців маєш, — Вільгота кивнув на дїтлахів, що заглядали в рот то йому, то своєму батькові. — Інші на твоєму місці народили б одне-друге, та й годі, а в тебе, чоловіче, як у тієї дощової погоди: рєпнула зав'язка — і сіється, сіється.

Сказав — і пошкодував: не в свій же город поліз, а в чужий. Хіба ті діти світ йому зав'язали, чи що? Проте Чернега не обрався. А тільки мовив з єхидним таким, колючим усміхом:

— Мої діти — це мій клопіт.

— Авжеж, — погодився Вільгота. — Але ж сам знаєш, яке тепер життя . . . Не знаєш, де обпечешся, а де обморозишся.

— Що так, то так. Коли мене морозить, то здається, ніби пече, а пече — то здається, ніби морозить. Але яке не було б життя, а воно однаково життя! . . .

— Але ж баби всякі способи знають, і зілля . . .

— А я не хотів і не хочу! Може, я здоровшим себе чую, коли вони ото біля мене бігають та кричать.

— Ніхто ж нічого не каже, — спробував був назад відступити Вільгота. Проте господар уже зайшовся.

— Може, воно ще там не дитина, а булька, — і вбивати?! Як же я тоді в очі дивитимусь собі і своїй жінці...

— Ох, Луко... — тільки й вставила жінка.

— Як подумаю, що котрогось, — повів рукою по хаті, — в мене могло не бути, то ладен сам себе відцуратись. Хай живіт порожній, хай того хліба тиждень не бачило, хай на лушпайках сидить, зате світ бачить, горобців чує!

— Та вже ж, що горобців, — криво всміхнувся Вільгота.

— Бо й то радість! — по-півнячому скрикнув Чернега й закашлявся. Раптовий кашель здушив його горло, й чоловік аж посинів. Отямившись, мовив уже спокійніше: — Хоч і кашляю, але не збрехав.

Мовчали. Й дітлохи теж понабирали води в роти — від найстаршого до найменшого. Врешті Чернега знову обізвався:

— Ти прийшов продавати корову?

— Ага.

— Скільки ж вона просить?

— Скільки дасиш.

— Ова! — тільки й мовив господар. По обличчю пробігла гримаса — мабуть, хотів чоловік засміятись, але стримався.

— Знаю, що багато дати не можеш, але й за безцінь не забереш, бо якусь копійчину на корову призбирав.

— Якими ж грішми тобі платити? Німецьких ти вже не візьмеш, бо червоні близько, а наших грошей катма.

— Щось же ти призбирав... Мабуть, і старі червінці знайдуться.

— Давай у борг! — скрикнув Чернега. — Давай у борг, а я потім тобі заплачу стільки, скільки захочеш.

— Пиши розписку, — важко видихнув Вільгота. — Пиши розписку, що об'язуєшся сплатити мені за корову стільки, скільки вона запросить не сьогодні чи завтра, а через півроку.

— Хоч через рік!

— І ще пиши, що коли не буде грошей, то об'язуєшся віддати за корову шматок хати.

— Що хоч напишу! Жінко, там у нас якась паша є? Га? А дійниця? Бо куди ж молоко доїти? Ну, спасибі тобі, Іване. Завжди був поганої думки про тебе — і жмикрут, мовляв, і такий, і сякий, але, бачу, що кожне може переінакшитись. Це ж для моїх дітей — здоров'я. А коли забирати? Зараз? Ого! Жінко, а налігач у нас є? Піди пошукай, бо як же без налігача? Ні, ні, треба на своєму вести.

— Пиши розписку, — нагадав Вільгота.

Чернега не забарився з розпискою. Дістав із ковбашки пошматовану книжку, вирвав останню, до половини чисту сторінку. Щось написав і тицьнув Вільготі. Той прочитав і, згорнувши, сховав на грудях.

— Де ж дійниця? — метушився Чернега. — А де налигач? — Губи його тремтіли, а руки не заспокоювались. Бігав по хаті, не знаходячи місця. І знову до Вільготи: — Ви ж її ще не доїли сьогодні зранку?

— Та ще ні.

— А не ялова вона у вас? До бугая водили?..

— Чи ти, Луко, не знаєш, що питаєш?

— Знаю, знаю, але ж хочеться ще раз запитати. То водили?

— Водили...

— Жінко, ти чуєш? Це ж вона приведе теля. Теля виросте, можна буде продати!..

Жінка слухала його — й не обзивалась. Тільки світила виснаженим зором. Здавалось, ніби все те відбувається поза її свідомістю, а вона як задумалась про своє, то й передумати не може.

— Отже, так, — і далі гарячкував Чернега, — поставити знайдемо де. Хліва нема, то нехай і в коморі притаковиться, все одно комора порожнісінька. А там щось і окреме зліпимо для неї. Чи не так, жінко?

Вона все ще мовчала. Але господар і не чекав її відповіді — говорив про своє:

— Буде молоко — можна й на базар понести, все якась копійчина між пальців крутитиметься. Дасиш людям сиру, а вони ж тобі віддячать — те миску борошна принесе, друге жменю крупи чи пшона. Не пропадемо.

«А таки не без кебети чоловік, — осміхнувся внутрішньо Вільгота. — Такий із пісочку стулить хатку-дірку, поселиться там із своєю мурашкою, та ще всі й щасливими будуть».

— То ходімо, — квапив Чернега, думаючи про те, що поки та корова в чужому хліві, то вона доти й чужа, а заведе до себе — власна, не чиянебудь!

Вільгота виходив із хати, опутивши голову, наче боявся глянути по боках. За ним веселий, аж сліпий од радості, хутенько перебирав ногами Лука, та раз у раз зупинявся, бо майже на галоп переходив, випереджаючи гостя і тручаючи його то грудьми, то плечем. Дітлашня хмарою посунула за ними. Наступали одне одному на ноги, спотикалися. Нарешті, розхристані, босі й голомозі, зупинялись аж за порогом і стежили, як молоденьким, розгарячілим півником скаче і скаче навколо сусіда їхній батько.

Вийшла й мати надвір. Руки в неї чомусь тремтіли, то посплітала пальці, щоб хоч трохи вгамувати той дріж.

*

Тільки Юхим подався до своєї горобейки — чи по сорочку забуту, чи по штани, як тут без стуку двері одчинились, і разом з морозом до хати ввалився староста Самець з Юрком Вільготою, а за ними й німець в окулярах («Як же це вони йшли, що я й не побачила й не почула? Мабуть, Юрко провів, бо він же тут кожну бадилінку знає, а вже яка дірка в тині, то він її й продирав»). Меланка дивилась на Самця, а бачила усіх трьох. Усі вони були якісь насуплені, з сіруватими обличчями — наче аж глевки-ми. І губи їхні були глевкі, й погляди, а що вже лоби — то такі тьмяні й холоднуваті, мов у покійників. У Меланки сама рука піднімалася, щоб перехреститись, але жінка тільки водила долонею по припічку, ніби пил витирала. І все дивилась на Самця — жердинистого такого, на тичкуватих ногах та з голубуватим прищиком на хижому носі.

— Як ся маєте, кумо? — поспитав Самець, начебто жартома поспитав, а лице як було замерзлим, то так на ньому нічого й не відтануло, нічого не здригнулося.

«Вже й кумою йому стала, вже й породичались», подумала Меланка, а вголос:

— Та так, як і наш похресник.

Господи, треба ж було змовчати! І що це її за язик смикнуло?.. Бо Самець хіба одну людину на той світ спровадив. Та він і комара ладен задушити тільки за те, що той на цьому світі живе, а якби ще спробував укусити...

— Авжеж... — несподівано погодився Самець і зміряв її важким поглядом, та таким же важким, наче надгробний камінь її на груди поклав. — А це що за проява? — і кинув на Мотрю-зторбою, що вже не куняла, а сиділа рівно, дивлячись на прибульців некліпливо і спокійно.

— Прощачка... Божа людина...

— Всі ми Божі, — розважливо сказав Самець. Зиркнув на образ у кутку, а тоді вже рівним голосом наказав Мотрі: — Ану, век!

Вона слухняно підвелась і поволеньки подалась через хату. Німець в окулярах не так посторонився, як одсахнувся від неї, і в його навдивовижу прозорих очах схлюпнувся й затремтів блакитний страх. На лобі збурилося дві зморшки, а коли прощачка вийшла й ті зморшки розгладились, то залишилися замість них дві тремтячі борозенки. Німець непорозуміло глипнув на Юрка, далі на Самця, поправив окуляри і з перебільшеною увагою вступився в Меланку.

— Немає пошестей ніяких у селі, то нанесуть... — буркнув староста, немов тими пошестями був найбільше заклопотаний.

— Де дівку свою сховали, кажіть! — це Юрко.

Все ще гладила долонею припік, а по спині одна мурашка прудко побігла, лоскочучи колючими лапками, а за нею і друга навздогінці.

— Хіба ж не шукали? — зітхнула.

— Ви, тітко, признавайтесь, бо ми до вас не свататись прийшли. Прийдемо свататись — тоді й жартувати будемо.

— Нема її, в Нападівку до родичів три тижні тому подалась. Самі ж бачите, що нема.

Німець, мабуть, нічого не тямив, бо дивився хоча й насторожено, але трохи дурнувато. В Юрка ж були не очі, а ножі, і він тими ножами не тільки Меланчине живе тіло рвав, але й душу її краяв. Самець не втрачав рівноваги — розглядався по кутках, наче для цього й прийшов сюди.

— Коли знайдемо, то буде вам погано, — знову Юрко.

— Та вже ж... краще не буде, а що гірше — то, мабуть, теж не буде.

Юрко, рішучий та сердитий, зазирнув під тапчан, потім — на піч. Одслонив віко скрині, туди-сюди перевернув полотно, що дно прикривало. Розкарячився — і в штандари по плечі заліз. Нічого не побачив, але взяв коцюбу й коцюбилном там поворушив, лиха година тобою б ворушила, коли ти так стараєшся!

— Підпілля в хаті нема ніякого?

— Чи ти не знаєш? Яке ж підпілля, коли глиняна долівка...

Подерся на горище, ліхтариком там присвічував, щось перекидав, лаявся крізь зуби, а зліз назад — весь у павутинні, порохом притрушені брови, а до вуха чи то кізяк, чи то яка інша хороба причепилась. «Ну й запопадливий же ти, Юрку, чом я тебе малим не задушила, коли ти по моему подвір'ю бігав, коли ти з мою Галею грався. І що тобі та Галя лихого заподіяла, що ти її сліди винюхуєш?».

— Підніміть ляду, — наказав Самець.

Хотіла не скоритись, але таки зігнулась над лядою. Взялась за клямку, тягне до себе — не може підняти. Чи то так ляда поважчала, чи то в неї руки віднялись... Тоді Самець одтрутив її плечем, сам легенько підняв — та й почав спускатись по драбині. Меланка не чула свого тіла. Якби ж вони, проклятуці, усі втрьох залізли в погріб, то можна було б зачинити, а там — що буде, то буде. Але ж — і Галя тамки, не закриєш...

Німець вийшов надвір, зламав вишневу гілочку й почав нюхати. Юркові уста скривились у глумливій посмішці. Та зразу ж стер той посміх — і до Меланки:

— Хіба ж я не знаю, що ви, тітко, хитрі? Ви такі, що самого чорта піддурите...

Але вона не чула, що він говорить. Усією істотою слухала — що там у погребі. Так зіщулилась від страху, що сама собі здавалась не більшою за горошину. Ну, зовсім маленькою, такою, що могла непомітно скотитися вниз, туди ж таки, в погріб...

Голова з погреба стала показуватись, плечі, руки. А Меланка боялася — і все ж шукала Самцеві очі, щоб заглянути в їхню помережану червоними жилками пустку. Зустрілись поглядами — і спершу ноги в Меланки дрібно-дрібно затремтіли, далі ж раптово задерев'яніли. Бо прискали з його очей лукаві іскорки, але якісь наче аж приховані, обережні. Обтрусив коліна, мовив:

— З голоду не повинні померти, бо бараболі трохи маєте...

Юрко докинув:

— Та й сало, мабуть, десь є заховане.

«Заховане. Бо хіба ж ти мало його залив під шкуру мені та людям? Під шкурою мою заховане».

— Огірки у вас гарні в діжці, — зовсім спокійно вів староста. — чи не позичили б мені з макітру?

— А чого ж...

Німець усе ще принохувався до вишневої гілки. Був на його худорлявому, обтягнутому восковою шкірою обличчі такий вираз, наче його нічого тут не обходило. Щоправда, руку праву не знімав іще з автомата — ні тоді, як у хату зайшов, ні зараз.

Юрко вийшов надвір, став обштурхувати паліччям загату — не інакше, як криївку дощукувався. Але Меланці вже трохи відлягло на душі — хоч камінь ще й лежав на грудях, проте немов полегшав. Одним оком дивилась, як там Юрко під хатою товчеться, а другим за Самцем стежила. Знає чи не знає? Не може бути, щоб не помітив, бо він хіба ж одну дівку до дойчів запропоторив? Хіба ж одного парубка заслав на ту каторгу? О, пішов до хлівця, але тільки на порозі постояв, бо, мабуть, знає, що нічого вже там не знайде, навіть якби кожну соломинку своїми пальцями перебрав. О, повернувся, на неї дивиться — і так дивиться, що... Йде. До неї йде... Пішла назустріч — і само вихопилось:

— У мене ж і яблука квашені є...

Самець непорозуміло глипнув. Голубий прищик на його носі од холоду побілів і наче аж побільшав.

— Може, і яблук принести? — допитувалась.

— Та не треба, — гмукнув староста. — У мене вдома влежані є.

Підійшов Юрко. Таке насуплене, з посоловілими очима, губи з досади собі покусує, щоб тебе холера кусала й не відпускала. А що вже сердитий — ніби не когось він хоче загнати в Німеччину, а його самого оце женуть.

- То не признаєтесь?
— Чи ти не бач, що нема? Сам скрізь шукав.
— То не признаєтесь? — сікається й сікається.
— В Нападівці ж...
— Кому ви говорите!

Відчула, що течуть по щоках сльози. Юрко скривився й одвернувся; губи йому сіпались, немов його щойно скривдили і він силкується затамувати образи. Німець зняв шкіряні рукавиці, почав згортати сніжку. Розігнувся й лизнув язиком. Язик у нього був маленький і рожевий.

Раптом Юрко розмахнувся — і вдарив Меланку. Спершу не відчула болю, зіниці її застигли, наче позамерзали. Ну, не зіниці, а дві ненависні, спопеляючі скалки. Якби вона скрикнула, чи що, то, може, він би її більше не бив, а то ж мовчала, уста зімкнувши, — і Юрко, лихий, почав її бити носачами. Меланка згиналась, згиналась, а потім і звалилась додолю. Німець в окулярах все ще рожевим язиком лизав сніг. Староста дивився в небо, на сірі хмари, що густою повстою нависли над селом.

Юрко зосереджено хекав. Нарешті перестав бити — зняв шапку, витер спітніле чоло. Вже трохи заспокоївся і був задоволений. Поспитав глумливо:

— То в Нападівці?

Меланка щось прошепотіла, але ніхто нічого не почув.

— Ви зітхаєте, тітко, еге? — кепкував Юрко.

Вона щось знову прошепотіла, і він нагнувся, щоб почути.

— Хай би я тебе... ще маленьким... була задушила, — ледь-ледь прохрипіла Меланка, і на її губах запухирилась кривава піна.

Знову озвірів Юрко, знову замірився, але стримав його староста:

— Побережи кулаки, бо день же попереду. Та й чоботи пошкодуй свої, порватись можуть.

Меланка чула, як порипує під їхніми ногами. . . Усе далі й далі, вже за ворітьми. Сніг, на якому лежала, зцілював її й освіжав. Так вона лежала довго, хотіла була підвестись, але подумала, що це ж доведеться із снігу вставати, — і не зважилась. Тіла свого не відчувала, а в голові починала шуміти ріка. Бігла та ріка по камінню, дзюркотіла по піску, сплескували на ній хвилі, і Меланці здавалось, що біжить ріка з кожною миттю все швидше, дзюркотить все гучніше, ось-ось підхопить її й понесе, закрутить...

(Далі буде)

Передруковано з журналу «Вітчизна» ч. 1, Київ 1967.

ЯР СЛАВУТИЧ: ІЗ КНИГИ «МУДРОЩІ МАНДРІВ»

СТОКГОЛЬМ

Кирилові Гарбареві

Чарівна саго на суворих водах,
Що три корони в небо підняла!
Тобі скоряється північна мла,
Коли зачуче золотий твій подих.

Лягли знаки на хмарних небозводах —
Гінка окраса визрілого тла,
Якому Доля славу прирекла
На кораблях, метких і круглосподих.

Прадавній конунг виплекав тебе
Взамін за небо, чисте й голубе, —
І ти збуяв звитягою нормана.

Пасуть очима вікінги з-під брів;
І з кону моря, збуреного зрана,
Я чую скальда величальний спів.

Стокгольм, 16 липня 1966

КАРЛО XII

В. Федорчукові

Твоя рука, простягнута на схід, —
Дороговказ племенам і народам,
Що зваглим душам, рікам повноводим,
Несе вири, а не мулястий брід.

Не мав справіку твій варязький рід
Межі морям, обмежжя небозводам.
І ми, нащадки, дух відваги зводим
І на Москву карбуємо свій слід.

Нехай покров поразки і знемоги
Опав скорботно королівський прах;
Нехай Мазепу л а е по церквах

Московський клір, не знавши в рай дороги, —
На жовто-синіх правди прапорах
Я бачу кредо віри й перемоги.

*Стокгольм, 18 липня 1966
Біля пам'ятника Карлові XII*

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку
книжка есеїв та мистецької творчості п. н.

ГНІЗДОВСЬКИЙ

Книжка має 180 стор., у тому числі 60 стор. репродукцій образотворчих праць мистця.

Ціна: в м'якій оправі — 3,5 амер. дол., у твердій — 5,— амер. дол.
або рівновартість цієї суми в даній країні.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog“, Assn. Inc.
875 West End Ave., Apt. 14B.
New York, N. Y. — 10025, U.S.A.

або до видавництва «Сучасність».

ЮРІЙ КЛЕН: У ЛАБЕТАХ ЧЕКА

Дружуємо переклад спогаду, що його написав Юрій Клен у другій половині 30-их років для німецького журналу «Die Zeitwende». Дедалі більш обмежуваний нацистською владою, журнал не міг опублікувати прийнятого вже рукопису. Слід відзначити, що описані тут події знайшли віддзеркалення в Кленовій поемі «Прокляті роки» (частина I, строфи 9-20).

Ще й сьогодні часто згадую гаряче літо 1920 року, коли випадок вирвав мене з вигідного і скромного життя та безжалісно шпурнув у вир наступних днів. Випадок... а може, доля, яку ми самі бажаємо й пророче вгадуємо в найглибших надрах підсвідомости. Я саме вирішив замінити галасливе життя у великому запорошеному місті¹⁾ на перебування в провінційному містечку²⁾, що тонуло серед зелених ланів. Там я розпоряджав ділянкою землі, яку сам обробляв, щоб краще зустріти нужду наступної зими. Наближалися жнива, а що залізничне сполучення було ненадійне, доводилося іти вісімдесят кілометрів пішки і по дорозі ночувати в селі.

Життя на селі мало свої безсумнівні переваги, навіть узимку. Поперше, було ще досить дров, щоб добре нагріти хату; подруге, можна було зачерпнути води з криниці (за три кроки від хати) і не треба було бігти з відром за тридев'ять земель, як у місті, де не діяли водопроводи; потрете, людина не була залежна від примх електричного світла, бо тут ще користувалися надійними гасовими лампами, що нагадували затишні родинні вечори дитинства і навіювали ідилічний чар минулих часів. Крім того, було ще свіже молоко (не розбавлене наполовину водою!), городина і овочі з саду та багато іншого. Селянин мав ще шматок хліба, бо це ще не була українська провінція наших днів. У ті часи голодувало велике місто — кам'яна пустеля серед багатого краю.

Скоро я зібрав свій невеликий врожай, як мене знов почало вабити далеке місто. Одного ранку я тинявся по моему садочку, дивився з тугою на широкі лани, де звивиста стежка манила в дальчінь, і вже плянував свій поворот на наступний день, коли раптом

¹⁾ Тобто в Києві.

²⁾ Мова про Баричівку на Полтавщині.

підійшов якийсь незнайомий в цивільному з кількома червоноармійцями. Він поінформувався щодо господаря, між іншим, спитав мое ім'я та заявив, що я під арештом. Після ґрунтового обшуку в моєму помешканні, що скінчився конфіскацією всіх моїх рукописів і документів, мені сказали, що відправлять мене в далеке повітове місто Пирятин і тому слід переодягнутися та приготуватись до подорожі. З протесту я залишився у своїх дерев'яних сандалях, які сам собі змайстрував, і нічого не взяв на голову. На селянському возі, що на мене чекав, сиділи вже деякі мої знайомі, що розділяли ту саму долю. Були ще інші вози та інші арештовані — разом вісім чоловік. Щоб їх відтранспортували, чомусь прислали загін із сто п'ятдесяти кіннотників. Ніхто не знав, у чому справа. Старенька матуся прийшла в останню хвилину з горщиком печених грушок у сметані, турбуючись, щоб я, боронь Боже, не поїхав без обіду.

З шумом і галасом прогуркотіли вози вибоїстим шляхом. За нами і перед нами кіннотники, а на возах озброєні солдати. Коли під час подорожі одного з них роздратувала моя стриманість і він почав грубіянити, я відповів коротко, що поки мене не засуджено і не доведено моєї вини, я не дам себе понижати такою поведінкою. Щиро здивований, солдатсько заспокоїв мене: «Хто нам попався до рук, уже не вискочить живцем. Для кожного з вас уже вготоване місце під землею».

Серед поля наказали нам виступити. Декому завмерло серце від страху. Думали, що нас усіх постріляють без суду, як це водилося в ті часи. Та це була тільки перевірка, і знову ми помчали через вирючу кураву.

В Яготині ми зупинилися. Одного арештованого директора, що відважився заявити якийсь протест, солдат шмагнув батою по обличчі. Нас улаштували на ніч в маленькому приміщенні, де ми розташувалися на голій підлозі. Удосвіта ми знову рушили в путь. Валкою командував кремезний латиш, що видавав себе за фанатичного більшовика. Той, що заарештував мене, був єврей, Каневський (я запам'ятав собі ім'я, виводячи його з латинського *sanis*). Раніше, кажуть, торгував содовою водою, та після революції дослужився до великої чести.

Серед арештованих знайомих був юнак, на прізвище Гриценко. У гумористичному тоні він оповідав мені, що під час арешту його сплутали з братом, якого випадково не було вдома. Просив не зраджувати, що в нього ще брати, мовляв, досить того, що він сидить за інших. У палаючу літню спеку ми зупинились на обід у сільському будинку. Я звернув увагу Гриценкові, що в сусідній кімнаті відчинене вікно і можна б легко махнути через високе кукурудзяне поле. Він, обачніший, стримав мене від мого наміру, бо це могло б пошкодити іншим. Оскільки ніхто з нас нічим не провинився, ми не мали великого

страху, але думка, що, може, доведеться відсидіти два місяці за ґратами в очікуванні непевної долі, аж ніяк мене не захоплювала.

Часи були тривожні. По цілій Україні вибухали селянські повстання проти радянської влади; вистачало найменшого підозріння, щоб попасти під арешт; точилися масові розстріли; Чека працювала шаленими темпами. Через те, що судили за закритими дверима, кожний почував себе безборонною жертвою влади.

У Пирятині поволі з'ясувалася причина нашого арешту: було скоплено чотирнадцятилітню дівчину, що пробивалася до повстанців. Коли її питали за знайомими, вона без розбору назвала ряд прізвись, що й привело до арештів; словом, звична процедура... Нас усіх замкнули в простору камеру переповненої міської в'язниці. Першого переслухували Гриценка. Зі сміхом він оповідав нам, як Каневський вимагав від нього признатися в неіснуючій провині і нарешті загрозив, що наступної ночі поставить його під цвинтарну стінку. Я попався на допит до матроса, що час від часу пронизував мене зором і уперто повторював те саме питання: з якими бандитами (так називали повстанців) я мав зв'язок. Своєю нісенітністю, обвинувачення мало не доводило мене до сміху. Минув тиждень. Тоді пішла поголоска, що вирішено відправити всіх арештованих до Полтави. Справа набирала кепського вигляду. У Полтаві урядувала губерніяльна Чека, і туди скеровували в'язнів з усієї області на суд. Хто зна, як довго це триватиме. Нас потішали, що полтавська Чека мусить швидко випорожнювати свої тюрми, щоб мати місце для нових в'язнів, які напливають масами; отож не будуть з нами довго панькатись.

На світанку наступного дня збився перед в'язницею неоглядний натовп. Це були родичі в'язнів, матері, сестри і наречені, що час від часу заводили лемент, бо знали, що не один з нас іде на смерть, і що вони вже ніколи не побачать своїх найближчих. Червоноармійці з трудом відштовхнули юрбу прикладами рушниць. Після перестороги, що при першій спробі утечі стрілятимуть, наша партія вирушила в дорогу. Ціллю була залізнична станція Гребінка на відстані дванадцяти кілометрів. Там посадили нас у товарні вагони. На станціях було пороблено заходи, щоб народ не наближався до транспорту. Кремезний латиш, що командував нами, запевняв кожного, що ми найстрашніші злочинці на світі...

Пізно вночі ми прибули до Полтави, де нас відвели між двома шпалерами солдатів. Ніч була зоряна, мої дерев'яні сандалі стукали по бруківці, літній вітер пестив чоло; і я прийняв долю тих днів як щось неминуче, як необхідну ланку в розвитку мого життя, як подію, що мала подарувати мені внутрішню зрілість. І дивно, що я не відчував у серці жодної злоби, а тільки вдячність Мудрому Стерничому, що дав мені новий досвід. Нічними вулицями ми йшли до головного будинку Чека, де нас уже чекали. Запакували нас двадцятєро

на ніч у приміщення площею в десять квадратних метрів. Напівсидячи, напівлежачи, перекинувши одну ногу через другу, ми розташувалися на підлозі. Щоразу, коли хтось ворухнувся, він турбував всіх інших. Нас напхано, як оселедців у бочку.

На другий день нас попровадили у великий підвал з нарами. Це був той горезвісний підвал, куди в останній день приводили смертників. Стіни були покриті написами. Кожний в останні хвилини життя вишкрябав кілька рядків на камені. Це були прокльони, вірші, прощальні слова, дикі вибухи безсилої гніву, крики розпачу, яких ніколи не почув світ. Під вечір нас перевели у величезну полтавську тюрму. Роззявлена брама, що нас проковтнула, зачинилася за нашими плечима, і ми опинилися на великому чотирикутному дворі, оточеному високим муром. Тут нас охопило дивне почуття, неначе ми відрізані від усього світу. Жоден голос не вирветься понад цей височенний мур, тільки птах може пролетіти над ним. Було нас коло шістдесят душ. Нас повели у велику залу, що в давні часи правила за тюремну церкву. Як звичайно, ми розташувалися на дерев'яній підлозі. Хто не взяв із собою що підстелити, клав під голову клунок одержі. Єдина відрода була та, що в гарячу задуху можна було відчиняти великі заґратовані вікна.

Мій настрій погіршився, і коли я обдумав події останніх днів, я почав робити собі закиди, що при появі озброєних червоноармійців не збагнув відразу, в чому справа. Коли мене питали, я ж міг назвати інше прізвище і втекти за хату та через сусідні сади. Це був випадок, що я саме в ці дні приїхав на жнива і що саме в цей час я був вдома і дав себе так легко заскочити.

Тепер ми дивилися в очі загрозовій непевності. Багато з наших теперішніх товаришів по нещастю справді були посередньо чи навіть безпосередньо причетні до плянованого повстання і мусіли тепер рахуватися з можливістю смертної кари. Серед арештованих знайшовся зрадник, який видав своїх товаришів, щоб зберегти своє життя. Але через нього могли згинуть також невинні люди. Суддя переслухував в'язнів віч-на-віч, а тоді передавав свідчення, залежно від важливості, так званій великій чи малій колегії, яка виносила вирок у відсутності підсудного. Судочинство було страшно просте. Одного дня вас викликали за списком: «без в е щ е й» означало на допит, «с в е щ а м и» — на волю або на смерть, ми ніколи не знали точно, хоч кандидатів на смерть звичайно викликали коло четвертої половини дня, а кандидатів на волю — вранці. Засуджених відводили під суворим наглядом у підвал, де вночі відбувалася страта. Зовсім голі (одяг діставався катові) вони мусіли поодиноці виходити в коридор, де діставали кулю в потилицю. Трупи складали парами один на одного, а потім ховали у спільній ямі. Тут у в'язниці знали все аж до найменшої подробиці. Оповідали, що серед в'язнів була дівчина, що її

вже тричі провадили на страту і відводили назад, тому що вона кожного разу трапила притомність. . .

Під враженням цих розмов виринали в мене різні спогади, що викликали забобонний страх. За кілька днів до арешту мені причулося в сні одне прізвище. Це було відоме аристократичне ім'я з двох частин, якого тепер уже не пригадую. Я не знав нікого, що так називався, і тим більше було моє здивування, коли серед в'язнів знайшлася людина з цим прізвищем. Мені здавалося, що я заглянув у зловісне майбутнє і що доля в дивний спосіб пов'яже мене з цією молодого людиною (при тому я думав про парами складені трупи).

Було ще таке. Зелене верховіття дерев, що вітало мене з-за ґрат, нагадало мені невеличку подію, що сталася яких три тижні тому: я сидів на зеленому пагірку — а переді мною лежало місто з далекими будівлями, де вікна палали в заході сонця. Дівчина, що мала стати моєю нареченою, протягнула перед моїми очима тонкий шаль, що нагадував сітку, і сказала: «Тепер ти в моєму полоні». Ще в перший день ув'язнення я зробив несподіване відкриття, що ґрати вікна точнісінько повторювали візерунок тієї сітки. І той незначний випадок обернувся на грізне передчуття прийдешнього. Тепер я сприймав всю красу світу за ґратами і відчував жагу за бурхливим, кипучим життям.

Часто нас будили вночі на допит і двічі в день виводили на двадцятихвилинний прохід у в'язничному дворі. Під час ранішньої прогулянки ми приносили з Гриценком два відра холодної води, а тоді швидко роздягались і обливали себе. Це відсвіжувало нас і зміцнювало нерви. Мій товариш був слабкий на здоров'я і знав, що йому не призначено довго жити, проте він робив веселу міну при поганій грі і насміхався з себе в добродушних жартах, що їх радо підхоплювали інші. Була собі на в'язничному дворі кульгава напівздохла шкапа, така ж худа й кістлява, як сам Гриценко. Отож спарували їх і ніколи інакше не говорили, як «Гриценко і його шкапа». Коли одного разу дали нам на обід конячу зупу, хтось гукнув: «Нарешті зарізали Гриценкову шкапу».

Раз на день ми діставали гарячу воду та мізерний окрасець чорного хліба, замішеного із соломкою. Нерідко соломинки застрягали в горлі. А обід? . . . Це було найгідкіше, що можна собі уявити . . . На підлогу ставили казан, навколо якого юрмилися голодні в'язні з ложками. Часто бувала зупа з волових очей, справжніх волових, коров'ячих і телячих очей, що віддзеркалювали вікна камери і вирячувались на нас із казана! Не було їм ліку . . . Ми здригалися від огиди.

За тиждень ми дістали вістку, що приїхали жінки деяких в'язнів, щоб заопікуватись нами. Ми зідхнули з полегшенням, і вже наступного дня вони прислали нам розкішний борщ та смачний капустак з м'ясом.

Але мукою для нас були паразити. Ми вибрали старшину, що мав доглядати за порядком і чистотою. Він також мав обов'язок призначати щодня годину відвошвивлення. Коли його наказ лунав у камері, протягом п'ятнадцяти хвилин тільки чулося хрустіння по всіх кутках. Це називалося «засідання великої колерії», тому що ми видавали тільки присуди смерті. Старшина був також добрий диригент. Він зорганізував чудовий хор із шістдесяти співаків, і незабаром залунали наші прекрасні пісні про волю. З дивним почуттям ми усвідомлювали, що більшість співаків були приречені на смерть і прекрасно знали це.

Одного дня заметушилася в'язниця; счинився рух, якого ми не могли ніяк пояснити. Біля дверей стояла подвійна варта. З інших камер привели на двір тридцять шість осіб і оточили озброєними солдатами. «На коцку», — загуділо в залі. «Коцка» було вигадане слово, що нагадувало цокання револьверного курка. Воно мало огидний звук, але ми всі хизувалися цим виразом. В'язень, якого мали за ватажка повстанців, пристійний, гордий юнак двадцяти років, кивнув нам на прощання і помахав шапкою... Цього дня ми лягли спати пригноблені і мовчазні. Тяжко було усвідомити цю подію. Хотілось вірити, що в останню хвилину наступить щаслива зміна долі. Але наступного дня принесли нам підтвердження, що справді, надосвітку розстріляно всіх тридцять шість. У декого в очах гарячково зажеврив страх перед смертю. Інші, що примирилися з неминучим, одверто виявляли своє презирство до життя. З тривогою в серці ми думали про ту мить, коли в камеру ввійде чоловік з чорною лістою, щоб забрати двадцять-тридцять жертв.

Гриценко запропонував на випадок, що стукне наша година, щоб ми залишили речі товаришам, аби вони не дісталися катові.

Одного разу нас збудили опівночі. Та це не було для допиту, бо нас усіх вигнали в довгий коридор. Ми не знали, що діялось. Уже другий день кружляла поголоска, що повстанці наступають на Полтаву. Може, вони були вже недалеко? Тоді могло б статися, як у 1919 році, коли більшовики перед відступом перестріляли всіх в'язнів. З однієї камери донісся гострий, пронизливий зойк, довге, протяжне у-у-у-у, як рик тварини в передсмертному страху. Я відчув, що мої стопи горять. Мене опанувала думка: коли нас поставлять перед скоростріли, треба з голими руками кинутися на них. Минуло десять хвилин, але нічого не сталося. Я подивився навколо. Дехто позіхав і байдуже дивився перед себе. Тоді я помітив, що не було жодної небезпеки. У камерах шукали зброю та інші гострі предмети. За півгодини все минуло. Знайшли тільки ніж, змайстрований із заліза, мабуть на те, щоб різати хліб. Гриценко сміявся, коли я оповів йому про свої помилкові здогади. «Я знав відразу, в чому справа». Але коли мій сусід кинув: «Я гадав, що нас поставлять перед скоро-

стріли», — я відчув внутрішнє задоволення, що не я один мушу статися свого страху.

Промайнув місяць. Відчувалося, що наближається рішення. З-поза мурів прийшла вістка, що письменник Короленко дуже клопочеться за невинно арештованих. Останній допит пройшов щасливо. Одного попудня ввійшов до камери чоловік із списком. «На коцку?!» — хтось зойкнув, зірвавшись в далекому кутку. Викликано коло шістнадцять душ, серед них мене і моїх друзів. «З речами». Та Гриценко швидко гукнув: «Залишайте речі», — бож було домовлено, що не подаруємо їх катові. Він передбачав найгірше, бо нас забирали поплудні, а не вранці. А в мені душа співала: «Воля!»

Широка, висока брама відчинилася перед нами, і ми опинилися на вулиці, оточені родичами та друзями, що бурхливо вітали нас. Не вірилось, що ми можемо вільно рухатися по місту. Аж тепер я збагнув сенс усього пережитого. Кожна зелена гілка, що потягалася через паркан, була живим чудом Бога, кожна квітка в чужому городі до глибин потрясала душу, кожна прохожа дівчина була прекрасна й чиста, як прозорий ранок першого дня творіння. Я дивувався, як я досі не помічав усієї цієї краси довкола мене і байдуже проходив повз неї. А повітря, цілюще повітря волі було як розкішний п'яний трунок! Ще ніколи я не відчував так глибинно всю цінність життя.

Полтава тонула в зелених садах у мерехтливому промінні вечірнього сонця. Нас попроварили до чужих людей, що прийняли нас мов рідних братів. Здалека показали нам Короленка, що сидів на веранді свого дому. Він читав газету, і пишна біла борода спадала йому на груди. «Він дуже переживає ці всі події!» — завважила добродушна незнайома дама. «Ми навіть тримаємо багато дечого в таємниці, щоб він не хвилювався занадто».

Цієї ночі ми спали в м'яких постелях. На другий ранок ми послали обід товаришам, що залишилися у тюрмі, і Гриценко написав кілька слів на прощання: «Будьте здорові, товариші, я їду додому на мій кульгавий шкапі»

Ми ще мусіли одержати пропуск від Чека, але нас там запевняли, що наші документи залишилися в пирятинській поліції, а тому що вони, мовляв, не мають часу для нас, виставляють один спільний пропуск на всіх шістнадцять душ. Ми знову розмістилися в товарному вагоні, і з білими клубами диму поїзд помчав через степи.

На одному полустанку підійшов до нас старий селянин, що їхав до Полтави, щоб передати харчі в тюрму для сина. Коли він почув сумну вістку, що сина розстріляли, він сів у наш вагон і мовчки поїхав назад; ні одна сльоза не прокотилася по зморщеному обличчі.

Коли ми вступили в наше містечко, гурт людей з православним священиком³⁾ і його родиною на чолі вийшов нам назустріч, щоб привітати і побажати щастя. Це було найбільш зворушливе переживання цих тижнів...

Два тижні пізніше ми довідалися, що вісімнадцять наших товаришів по камері пішли на розстріл.

Серед них був білявий Іван, якому ледве минуло дев'ятнадцять років; його єдина провина полягала в тому, що в нього знайшли чистий бланк організації. Був там чорнявий Микола, що весь день похмуро крокував по камері; був відважний Кость, що не боявся смерти і міцно стискав свій сильний кулак, щоб розторочити череп судді; а таксаж худий Степан, який своєю балакучістю втягнув багатьох у нещастя і злякано дивився на світ своїми карими заячими очима.

Навіть зрадник Марченко не уникнув загальної долі, хоч ладен був служити чим би не було. «Зрадив своїх, то й зрадить нас», — сказали судді. Тільки хитрий Сергій, який був замішаний у справу та все рішуче заперечував і не мав свідка проти себе, уникнув смерти...

Коли я одного вечора дивився знову з зеленого пагірка, як далекі вікна горять в останніх променях сонця і як ніжна дівоча рука простягає перед моїми очима тремтливу сітку, що своїм плетивом так чітко нагадувала ґрати моєї камери, я відчув, що важкий тягар спав з моєї душі, і що доля не була до мене такою жорстокою, як я готов був повірити на основі її легеньких натяків. Здавалося, що тоді незрима рука пробігла по струнах і заграла уривок майбутньої мелодії. І коли я, — мов дослідник, що з кількох відкопаних кісток відтворює скелет прадавньої тварини, — в моїй зухвалості відважився знайти в одному фрагменті страхітливу трагіку ледве початої пісні, то моя спроба не вдалася, і те, що грозило стати трагедією, відлунало акордом злагоди.

³⁾ Мова про отця Суботіна, який згодом емігрував до Польщі, де став протоєреєм Варшавського собору.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА XII З'ІЗДІ ТОУК

З Канади «Сучасність» отримала запис промови делегата М. Оленюка на XII крайовому з'їзді прогресистської організації ТОУК. Пропонуємо цей матеріал читачам без скорочень як документ часу, що кидає світло на національну політику українських прогресистів у Канаді. Також долучаємо витяги з офіційного звіту ТОУК, де виступ М. Оленюка знайшов досить «своєрідне» віддзеркалення (див. «Наради і ухвали Дванадцятого Крайового З'їзду Товариства Об'єднаних Українських Канадців, який відбувся в днях від 19 до 23 березня 1966 року в Українському Робітничому Домі, Вінніпег, Манітоба», Крайовий Виконавчий Комітет Товариства Об'єднаних Українських Канадців, Торонто, Онтеріо, Канада, 1966, стор. 28, 32-33).

Редакція

ВИСТУП ДЕЛЕГАТА М. ОЛЕНЮКА

Товариші делегати!

Щоб сказати все, що я бажав би висловити перед вами, дорогі товариші, мені потрібно стільки годин, скільки я маю хвилин. Тому я обмежуюся однією проблемою, яка, хоч і не входить безпосередньо в програму нашого з'їзду, є сама по собі дуже важливою і вимагає від нас ясного та недвозначного становища, тим більше, що це може мати далекосяглі впливи на розвиток нашої організації. Та ще й тому, що її ніхто ані словом не порушив, крім короткого натяку про її існування у вступній промові Крайового Секретаря. Цією проблемою є — культурні взаємовідносини між Радянською Україною і Радянською Росією.

Мушу признатися, що я ширше почав цікавитися цим питанням лише дуже недавно. Але за той короткий час, при дуже обмежених даних, я приходжу до висновку, що тенденції російської культури і мови на Україні переходять всякі толерантні межі. Хоч наступ тих тенденцій сьогодні не такий жорстокий, як був у тюрмі народів від Петра Першого до Миколи Останнього і як був під час чорного періоду

культизму, проте він не менш потужний, методичний і, на лихо нам, успішний. Про це ми всі добре знаємо, особливо ті, що бували на Україні; однак дуже старанно мовчимо. Правда, несміливо, в чотири очі, ми висловлюємо своє незадоволення з приводу надмірного поширення російських впливів і мови на Україні, але публічно — ані слова. Чому? Я не маю на це відповіді. Хіба тільки те, що боїмося прогнвити когонебудь або прогрішитися перед кимось. Цього я не розумію. Таж якраз ті, що культивують цей стан, і ті, що потурають йому, грішать і проти законів радянської держави, і проти марксизму, і проти лєнінізму, і проти українського народу, і проти всіх неросійських народів Радянського Союзу.

Дозвольте мені навести дещо з творів титана Жовтневої Революції, великого вождя і учителя:

В політбюро

Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть. Як тільки звільнюсь від проклятого зуба, з'їм його всіма здоровими зубами...

Ваш Ленін

(«Ленін про Україну», стор. 670).

І далі:

... Негайно треба вжити всіх заходів, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли говорити українською мовою.

(Там же, стор. 591).

Такі постанови, закони й декрети були й щодо українських частин Червоної Армії навіть там, де це нелегко було зробити.

Я міг би цитувати їх до ранку, але на це немає ані часу, ані потреби. Так було за Леніна. Так було в героїчний період радянської держави. Тепер нам показують по чому хліб, і сіль по чім. Тепер майже в усіх радянських установах на Україні переважає російська мова. У заводах, фабриках, на залізниці і т. д. — російська мова. У вузах, втузах і т. д. — російська мова. Дев'ятдесят на сто технічно-наукових підручників, які видає в Києві «Наукова думка», друкуються російською мовою. У Львові одна третина середніх шкіл — російські. У Чернівцях пропорція ще більша. За словами Хрущова — у Львові російський театр успішно конкурує з українським. Тоді, коли в Москві є може сотні тисяч українців, і там для них зовсім немає ні шкіл, ні преси. І знову за словами Хрущова: «Якщо їм так дуже хочеться українських книжок і газет, то нехай спровадять собі з України».

Якщо мої спостереження бодай частинно правильні, а я сподіваюся, що вони у великій мірі правильні, то я приходжу до висновку, що російський шовініст вважає українців другорядною нацією. А на суверенну державу дивиться, як на провінцію.

Отак, коли нарешті український народ визволився з ярма гнобителів, коли вперше у своїй історії об'єднався в одну цілість, то хіба ж тепер він повинен розплавитись у безформну масу, бо так хочеться великоруському чиновнику-шовіністові. Ні, товариші! Я без застережень обстоюю радянську владу і прирікаю боротися за визволення поневолених до кінця днів своїх. Я хочу бути добрим другом великого російського народу. Але я відмовляюся бути членом другоградної нації, я відмовляюся добровільно лягти ягнятем на жертвенний костер на втіху неділимника.

Я знаю, що мій погляд поділяє багато наших товаришів, як рядових, так і провідних, хоч, може, вони ставляться до справи більш терпеливо і не так голосно. Та це справи не змінє.

Було б несправедливо твердити, що велиткоруські впливи на Україні просуваються силою. Ні! Це робиться дуже лагідно, методично, по-дружньому, а в деяких випадках навіть малозамітно.

Безперечно, на Україні випускається українською мовою велика кількість книжок, журналів тощо багатотисячним тиражем, але той тираж не завжди керується високою вартістю даного твору. Навпаки, протилежне впадає в очі. Дуже часто високовартісні літературні твори появляються дуже малим тиражем. Наприклад, збірка поезій Д. Загула під назвою «Вибране» вийшла у світ тиражем в дві тисячі примірників. Найкращі літературні перлини видатного українського радянського поета в двох тисячах примірників! Цього не досить, щоб вислати бодай по одному примірникові на показ по книгарнях, не кажучи вже нічого про бібліотеки і приватних покупців. А от, мені тільки що говорили делегати таки тут, на цьому з'їзді: у видавництва постівають замовлення на книги в два рази більші, ніж їхній тираж. І то ще перед тим, як така книга появиться на ринок. Що це? Помилка? Недогляд? Брак плянування? Ні! Це, правдоподібно, є плянування! Метод! *Window dressing!*

І далі: коли кому потрібно написати щонебудь або вивонити анкету, і він пише це по-українськи (це стосується переважно туристів з інших країн), то йому ввічливо пропонують: «*Почему это не сделать на общепонятном языке!*» Виходить, українська мова на Україні не є «общепонятна».

Оборонці надмірної популярності російської мови на Україні не бачать нічого ненормального в цьому і запевняють нас, що велика частина українців воліє говорити по-російськи. Причини подають різні. Але головним мотивом є особисті вигоди — шанси на ліпшу посаду, доступ до кращих шкіл і т. д. Я в цьому ні трохи не сумніваюся. Навіть Маркс говорив: поведінка людей зумовлюється особистими вигодами. Я маю це в себе дома. Мої діти воліють говорити по-англійськи замість матірною мовою. Та це в Канаді, де домінуючою і урядовою є англійська мова. Але чому воно так, що в суверенній

державі, на Україні, щоб поліпшити свої життєві умови, треба говорити чужою мовою? На це ні ви, ні я, ні премудрий Соломон, ані ніхто в світі не зможе дати вдоволяючої відповіді, бо її немає. Саме питання треба усунути або розв'язати так, як розв'язано гордійський вузол.

Роблячи це, ми зовсім не грішимо ані проти ленінізму, ані проти радянської влади, а, навпаки, закріплюємо її, усуваючи негодування, і зміцнюємо дружбу двох великих радянських народів, а разом вибиваємо ґрунт з-під ніг наших противників та здобуваємо собі авторитет у них. У деяких угрупованнях і серед окремих членів націоналістичних організацій існують тенденції, що соціальний устрій на Україні не можна змінити і немає потреби його змінювати. З багатьма з них ми можемо дійти до повного порозуміння. Але вони гостро оскаржують радянську владу, ніби вона насильно русифікує Україну, а ми, мовляв, сприяємо тій русифікації. Мені доводилося зустрічатися з подібними висловами: «Я люблю Україну так, як ти її любиш, і люблю її такою, як ти її любиш, але проти русифікації буду боротися до кінця життя».

Я не пропоную ні поступок, ні компромісу, а кличу тільки відстояти свої права, які дала нам Велика Жовтнева Революція. Зайнявши це становище, випростувавши спину, ми виростемо на цілу голову і перед самими собою, і в очах наших противників, і в очах наших союзників.

В обороні цього погляду я не буду послуговуватися становищем Леніна «Аж до відділення», бо не думаю, що справа стоїть аж так безнадійно. Я вірю, що кривду можна вирівняти і негодування усунути без цього драстичного кроку. Однак мушу відмітити, що дехто, аналізуючи це становище Леніна, говорить: «Ленін справді так не думав... це був тактичний маневр... засіб для досягнення мети...» Ні, товариші! Ще той не народився і не народиться, що міг би оскаржувати Леніна в дволичності! Ленін знав, як треба будувати соціалізм! Знав краще за всіх нас, що унаслідили здобутки Жовтня!

Я свідомий того, товариші, що таке становище може викликати дискусії, критику і спроби ворогів поширити тертя серед нас. Але воно вийде нам тільки на користь. Домогатися своїх прав — не злочин, а дискусія — не сварка, і вороги на цьому своїх рук не погріють, хіба попечуть. Речова дискусія і дружня, конструктивна критика дає життя організації і може тільки скріпити її. Бо треба тямити, що людина — жива істота, обдарована можливістю думати, має певні вимоги і погляди, хоче почувати себе творцем, а не бути тільки бездушним коліщатком, що механічно виконує покладені на неї обов'язки. І також треба тямити, що абсолютна гармонія і спокій існують тільки на кладовищі, а ми туди не збираємось, а навпаки, прямуємо до перебудови світу, до нового, справедливого соціального ладу.

Я не маю жодних ілюзій, що пропоноване становище, як магічна палиця, розв'яже всі проблеми, вирівняє всі кривди і негодування. Ні, товариші! Шлях довгий, тяжкий, нерівний і під гору! Але все таки — шлях, а не сліпа вулиця!

Я не маю ілюзій, що від нашого голосу розвалиться китайський мур ізоляції, як стіни від ерихонської труби; і не покотяться, як від Медузи, голови ворогів наших! Але коли ми проб'ємо бодай маленьку щілину в тому мурі, коли бодай частинно відкриємо очі нашим противникам, то наше становище оправдане!

На закінчення ще скажу хіба, що я б почував себе дуже щасливим, якби не було причини для цього виступу. А коли вона є, то хтось мусить бути крайній.

З ОФІЦІЙНОГО ЗВІТУ ТОУК

Сесія восьма

М. Оленюк, Торонто: Я обмежуся до одної проблеми, а це про відносини між українською і російською культурою на Україні. Ми несміливо ставимося до цього питання... Тепер майже у всіх радянських установах на Україні переважає російська мова. Я друг Радянського Союзу, але вважаю, що це є велика історична помилка. Правда, це не робиться силою, але так майже незаметно... Такий стан на Україні впливає також і на нашу організацію, бо це дає зброю в руки нашим ворогам. Домагається певної дії в цій справі з боку організації.

Сесія десята

П. Кравчук, перш за все заявляє, що кожний делегат має право говорити те, що він думає, і *М. Оленюк* висловив свою думку так, як він розуміє, хоч, правда, передав її в дещо істеричний і переборщений спосіб.

Відносно суті питання, *П. Кравчук* заявляє, що наша організація від самого свого заснування зайняла дружнє становище до Радянської України і Радянського Союзу... Але щодо національного питання на Україні були зроблені деякі помилки, особливо в площині української мови. Ми не бажаємо робити з цього питання політичної зброї, яку вживали б українські націоналісти, які перш за все зацікавлені зміною соціальної системи і, виходячи з своєї клясової позиції, знищенням соціалістичного ладу. Далі заявляє, що провід КВК ТОУК ще кілька років тому зайняв своє становище відносно помилок у ставленні до української мови на Україні... Вкінці заявляє, що найновіші заяви радянських провідників вказують, що це питання береться ними на увагу.

**РОМАН РАХМАННИЙ: РОЗМОВА ПРО СУЧАСНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ ЖУРНАЛ**

Якщо до журналіста звернеться громадський комітет у його місті з пропозицією обговорити на публічному зібранні кільканадцятилітнє існування якогось українського журналу (а особливо стороннього йому журналу), той журналіст стане віч-на-віч з проблемою: як потракувати цю пропозицію і саме питання оцінки того журналу?

Перед такою проблемою станув я на початку 1966 року, коли громадський комітет у Монреалі (Канада) запропонував мені обговорити журнал «Нові дні» на зібранні з нагоди 15-ліття, а насправді 16-ліття, з дня появи першого числа «НД». Від такої пропозиції ледве чи можливо розсудливій людині відмовитися, хоч виступ одного українського журналіста з об'єктивною оцінкою іншого українського журналіста та видавця (за наших умов!) нагадує звичайно подорож Одиссея між Сциллою і Харібдою. Йому конечно зберегти середню лінію між об'єктивною правдою (а вона може бути болючою) і суб'єктивністю активних прихильників журналу, які чекають на похвали та підтримку для свого редактора й видавця.

Але таке запрошення є передусім прекрасною нагодою для журналіста зустрінутися з споживачами друкованого слова. Що може бути приємнішого і конструктивнішого для працівника пера, як безпосередній зв'язок з вдумливими читачами? Поряд з цим, така зустріч — добра нагода висловити ряд думок не тільки про обговорюваний журнал, але взагалі про сучасний український журнал і про ролі журналіста в суспільстві, яке живе й розвивається та прагне успішно діяти в епоху загнужданої атомної енергії та космічних летів. Ось так обміркувавши згадану пропозицію, я з'ясував свої думки понад двом сотням кмітливих слухачів, серед яких були не тільки читачі «Нових днів», але й читачі «Сучасности» та інших періодичних видань. Прихильний відгук цих слухачів на висловлені думки і пізніші побажання неприсутніх читачів познайомитися з цими думками, спонукали мене оформити їх в окрему статтю, яку тепер пропоную читачам.

З незалежних від автора причин ця стаття друкується лише тепер, а не в жовтні 1966 року, як він плянував. Тому в статті змінено роки 16 на 17, а 1966 на 1967, відповідно до дати її появи.

I

Звичайно, коли в нас відзначають якесь «ліття» чи ювілей, доповідачеві доводиться говорити про головну особу — спрличинника зібрання. Тоді промовці вихваляють не тільки заслуги ювіляра, але також його предків і свояків, його досягнення та подвиги — справжні чи мітичні. Цього робити я не можу не тому, що — як написано в «Нових днях» (повідомлення про доповідь з лютого 1966) — я розглядатиму цей журнал та його видавця-редактора з опозиційної точки зору, як його противник... Зовсім ні. Просто тому, що про особу видавця-редактора та його предків мені майже нічого не відомо.

Все, що мені відоме, — це зміст журналу «Нові дні» і біографічні дані — уривки з його власних розповідей. Нам свого часу доводилося працювати разом у вид-ві «Гомін України» (1949-1950). Петро Волиняк був адміністратором і членом редакції, яку тоді очолював я. Під час нашої праці ми частенько дебатували на різні теми — у зв'язку із статтями, а то й без них. З тих дружніх, інколи дуже палких, розмов пригадую одну подробицю: П. К. Волиняк «страждав за Україну» не меншою мірою за нас усіх — і в СРСР, і на еміграції в Західній Європі, і згодом на поселенні в Канаді. У Радянському Союзі було тяжко, хоч там він не видавав жадного часопису і мав до діла тільки з однією партією. Тяжко було в Австрії, в біженецьких таборах: крім місцевої влади, була ще й окупаційна, українських партій було кілька, а серед них дві диктаторського напрямку. Видавати часопис за таких умов — не легке діло; треба догоджати не тільки більшості читачів, але й їхнім наказодавцям.

Нелегкі були початки життя в Канаді. Щоправда, тут була вже тільки одна влада, канадська й демократична, але крім новоприбулих партійно-політичних груп, тут існували українські місцеві угруповання і їхня центральна установа — Комітет українців Канади (КУК), що в той час ще не мав такого авторитетного впливу на канадсько-українську громадськість, як сьогодні. Треба було чимало часу, щоб ми — новоприбулі журналісти та громадські діячі — ознайомилися з новими умовами й тутешніми проблемами. Складне питання нашого стосунку (і нашого потенціального вкладу) до заходів місцевого українського суспільства ми розв'язували в міру наших знань обстановки, спроможностей і оцінки — не завжди правильної, але завжди щирої. Коли ж одна група опанувала вид-во «Гомін України» (часопис середовища УГВР), члени редакції розійшлися хто куди. Дехто вирішив «поцілувати пантофель» диктатора; я пішов своїм власним шляхом, а Петро Волиняк ще до того заснував своє власне видавництво «Нові дні».

Щодо його плянів то на переломі 1949-50 років я був щирим скептиком і голосно передікав швидку загибель того журналу. Він бо не мав т. зв. громадської підтримки, його не фінансувало жадне середовище організованого характеру, а видавець і редактор в одній особі

був приватною людиною. Не випадково я дивився так песимістично на майбутнє новозаснованого журналу; з цього погляду повчальною була історія розвитку різних видань на Україні та на еміграції, повчальним був і власний досвід.

Як не дивно, але твердження деяких ідеологів про т. зв. надто вибуялий індивідуалізм українців є одним із численних мітів 20 століття. Того індивідуалізму (такого помітного в характері англійців, американців, канадців, французів чи навіть німців) насправді немає в нас, українців. У нас володіє безспірно т. зв. громада. «Громада — великий чоловік», каже ніби прадавнє українське прислів'я, що, мабуть, коріниться в мудрості російського колективізму та в ментальності російських народників другої половини 19 століття. І ця громада часто-густо прибиває до землі не одну підприємчиву людину, підриває не одну корисну ініціативу.

Особливо помітне це явище у видавничому ділі. Коли тільки в нас організовувано часописне видавництво, воно завжди мусіло мати т. зв. громадський характер, мусіло бути громадською власністю. Приватник міг мати успіх тільки так, як Іван Тиктор у Львові в передвоєнні роки, коли за напруженої міжнародної ситуації читач мусів хоч-нехоч зосереджувати увагу на вістях і коментарях, а не на тому, хто був видавцем часопису — т. зв. громада чи приватник. Однак і за тогочасних умов видавець мусів піддаватися диктатові «громади», дотримуватися лінії домінантної групи, що звичайно не віддзеркалювала зацікавлень загалу читачів чи передплатників даного часопису. Тоді бо місце соціалістичних чи народницьких громад дедалі більше почала займати нова колективістська група — націоналістична громада. Для підприємчивої людини з ініціативою приватного характеру було дедалі менше місця, якщо воно взагалі колись існувало.

Як колишній співвидавець часопису «Час» (Фюрт-Ньюнберг) та «Української трибуни» (Мюнхен), пригадую застереження націоналістів-однотумців, які вважали Романа Ільницького й мене індивідуалістами та приватниками. В їхньому щирому переконанні українську газету могла і повинна видавати (або мати під своїм контролем) тільки українська оунівська організація. Зате засновники часопису «Слово» у Регенсбурзі восени 1945 року заявили мені на своїх зборах: газета «Час» повинна беззастережно об'єднатися з новим видавництвом громадського характеру, бо український часопис не сміє бути власністю однієї-двох осіб. І це твердили не тоталісти, а щирі демократи та ліберали, які теоретично обстоювали право на приватну власність і захищали систему т. зв. «прайвет ентерпрайз».

Ось так українські партії в Європі на практиці поборювали всякі «приватновласницькі інстинкти» у видавничій ділянці саме в ім'я колективізму — громади. У Канаді (подібно, як й у США) становище в 1949-50 роки не було відрадніше. Всі часописи були тоді влас-

ністю якоїсь організації — світської або церковної, партійної або ідеологічної. Єдина газета, видавана приватним видавцем і редагована українською мовою, належала не українцеві, а канадському чехові. Тому я тоді не вірив, що П. Волиняк матиме успіх у своїх приватних видавничих заходах. Виглядало бо, що колективістська система нашого суспільства рано чи пізно задушить також і цю приватну ініціативу.

Сьогодні можна щиро сказати: добре, що так не сталося, як гадалося! Добре, бо наочним прикладом доведено можливість існування журналу без протекторату будь-якої партії чи іншої «громади». І тут віддаймо кесареві, що кесареве: оте видавництво журналу і шкільних книжок втрималося та розвинулося завдяки наполегливості видавця-редактора. Цей випадок в історії української журналістики і видавничого діла можна б назвати боем окремої української людини з колективістською ментальністю власного суспільства — «людина контра громада». Не зміняє суті справи і те, що нині — це не єдиний випадок, бо від тієї перемоги окремої людини може бути тільки користь усьому суспільству. Якщо в нас є люди, спроможні ініціювати якісь заходи і здійснювати їх без диктату закорінених громадських груп (т. зв. естаблішмент), тоді наше суспільство в цілому ще має вигляди на поступ, має перспективи наздігнати суспільства країн Заходу.

Не входячи в деталі, як це довершено (якими методами, засобами і нарешті, яким великим трудом), варто підкреслити перший конструктивний аспект існування журналу «Нові дні»: аспект перемоги індивідуалізму над нівелюючим колективізмом, аспект перемоги приватної ініціативи над контрольованим і диктованим плянуванням.

Другим аспектом 17-літнього існування того журналу є його безпребійна поява протягом того умовно довгого проміжку часу за тяжких умов емігрантського життя навіть у такій гостинній країні, як Канада.

Скаже хтось з читачів: «Що в тому великого? Маємо ж часописи і журнали, які існують близько пів століття?»

Так, це правда, але всі вони — видання громадського, церковного, партійного або державного (в радянському випадку) характеру з широкою організаційною і матеріальною базою. У випадку «Нових днів» добачаю конструктивність саме в безперервності існування видавництва під однією назвою і одним керівництвом (редакційним та адміністративним), без пов'язання з будь-якою групою чи громадою і тільки на базі підтримки читачів та передплатників.

Саме тяглість видавничої справи є переважливим аспектом для українського суспільства. Найбільшим недоліком українського культурного, економічного, суспільного, церковного і державного життя був і досі є вражаючий брак такої тягlosti — «континуїті». Нитка нашого розвитку постійно в якомусь місці переривалася, губилася в чагарниках історії, щораз доводилося прясти її знову майже від по-

чатку. Звичка робити це витворювала своєрідну традицію фрагментарності і нахил в окремих людей, поколінь і груп розпочинати історію цілковито від себе, від початку.

Нагадаймо українські історично-державні процеси: Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Козацька Держава, Гетьманщина на Лівобережжі, Українська Народна Республіка Центральної Ради, Українська Держава гетьмана Скоропадського, УНР під керівництвом Директорії. А далі, на диво всім, одна організація українських націоналістів (які повинні б якнайпалкіше відчувати тяглість і безперервність українського державницького процесу) «проголосила українську державу» в 1941 році, хоч уже в листопаді 1917 М. Грушевський пояснював на форумі Центральної Ради: «Я підчеркую і кілька разів робив се, що ми не являємось... якоюсь новою молодю республікою, ми відновляємо тільки нашу державність, якою ми жили і яка була відобрана від нас проти нашої волі...»

Нехтування тяглости українського державницького процесу проявилось найяскравіше на радянській Україні, де українські комуністи на спілку з російськими пропагують тільки УРСР — новотвір без жадного українського підґрунтя, що ним були і є попередні етапи української та староукраїнської державности на українських землях. Але враховуючи вислужницький характер теперішніх можновладців УРСР, не слід забувати і про «традиційність» того підходу в загалу українців; адже залюбки зведе себе русичами, русинами, руськими, козаками, українцями (а віднедавна ще й радянцями) і таким чином зміцнюємо в нас самих почуття тимчасовости, брак тяглости — «континюїті». Сумно, що навіть на релігійно-церковній ділянці помітна тенденція замінювати традиційні назви новими.

На пресово-видавничій царині подібна ситуація. Самі обставини спричинювали часті перебої в тяглості української видавничої справи. Під російською та австро-угорською окупаціями українські часописи та інші періодичні видання появлялися рідко і занепадали швидко, як у наслідок фінансових труднощів, так і цензурного тиску. Нове видання доводилося розпочинати з новою назвою, з новими «благонадійними» (як вимагала цензура) людьми, за нові фонди і дуже часто ще за суворіших цензурних умов. Ясно, що це буття впливало формуюче на ментальність українського суспільства; воно, навіть борючися проти офіційної цензурної системи, засвоювало собі різні властивості того життєвого ладу і підходу до суспільної та національної проблематики.

Вирвавшись з-під тиску того ярма, наші люди ще не встигли позбутися засвоєної звички розпочинати все наново. Буквально в усьому світі нині нема одного українського періодичного видання, яке існувало б безперервно сто років. Тим часом погляньмо на відносно молоду Канаду, як країну і державу, якій ледве сто років. Однак монтреальський часопис «Газет» виходить уже 189 років. Це приватне підпри-

емство зуміло втриматися при житті так довго, бо мало підтримку читачів, а його існування не залежало ні від державної влади, ні від партії, ні від будь-якої ідеологічної чи церковної групи.

Зате, якщо на північно-американському континенті існують українські часописи вже кількадесять років, то переважно не завдяки підтримці читачів, захоплених цінним змістом отих видань, але завдяки фінансовій підтримці забезпечених, церковних чи партійно-ідеологічних організацій. Насправді, ці всі видання є речниками даних установ, а не часописами у точному розумінні цього слова. Якщо редакція будь-якого з тих часописів зважилася б давати об'єктивну, незалежну оцінку громадським, культурним, церковним чи політичним явищам, вона швидко втратила б підтримку протекторської організації; фактично, це був би початок кінця видавництва, що найчастіше буває початком кінця редакторської кар'єри членів даної редакції.

В Українській РСР становище не тільки таке саме, але насправді трагічне. Там кожне видання є рекламним органом всеросійської компартії та її української секції, що зветься Комуністична партія України. При тому, як воно не дивно, за майже 50-літнє існування тієї формально суверенної комуністичної держави (УРСР) жадне періодичне видання українською мовою не може похвалитися безперервним існуванням від часу утворення УРСР. (Навіть такий партійний орган, як «Комуніст України», відзначав недавно тільки 40-ліття свого існування, хоч і це неточний та перебільшений ювілей, бо під цією назвою журнал виходить лише з 1952 року!) Звичайно, в радянській системі під російським цензурним обухом ледве чи можна й згадувати про якусь незалежність видавництв та редакцій, які постають і зникають залежно від наказів з «центру».

Враховуючи саме такі умови української преси, робимо висновок: незалежними пресовими виданнями можуть бути тільки видання приватного характеру, що знаходилися б поза диктатом партій, ідеологічних груп, державного уряду чи будь-якої наказодавчої установи. Журнал «Нові дні» проіснував 17 років безперервно та майже зовсім незалежно від такого зовнішнього контролю, диктату чи протекторату будь-якої групи або центру. І це другий конструктивний аспект цього журналу.

Можна і треба запитатися: якою мірою редакція того журналу використала свої можливості вільного, неконтрольованого вислову? Як виконав свій обов'язок редактор журналу з цього погляду? Адже він мав таку свободу вислову, якої не мав жоден інший редактор будь-якого іншого українського видання; на сторінках свого журналу він міг торкнутися навіть найпекучіших питань.

Такими питаннями відкриваємо обговорення самого змісту журналу. Обговорювати його детально і ґрунтовно немає можливості ні в одній бесіді, ні в одній статті; а втім — навіть недоцільно з точки

зору слухача і читача. Всебічне обговорення змісту будь-якого журналу вимагає окремої праці, наукового дослідження. Рамки бесіди чи статті дозволяють тільки на скорочений і фрагментарний огляд, що ледве чи може задовольнити редактора журналу і його прихильників чи навіть його співробітників та кореспондентів.

Щоб не зробити нікому кривди фрагментарним оглядом, треба зразу ж підкреслити одну важливу обставину: ніколи жоден редактор у світі не спроможний заповнити газету або журнал протягом довгого проміжку часу тільки своїми власними статтями, есеями чи рецензіями. Журнал завжди є такий, якими є його співробітники — редакційні та принагідні. Редакторів «Нових днів» пощастило, зокрема протягом перших 10 років, притягнути на сторінки журналу ряд цінних та цікавих авторів; поряд з цим там мали можливість виявитися численні молоді автори, переважно письменники.

До важливіших авторів слід зарахувати археолога М. Міллера, філолога й публіциста Ю. Шережа-Шевельова, театрознавця В. Ревуцького, літературного критика В. Сварога, мовознавця В. Чапленка (він же письменник), економіста Д. Соловєя. Були там інші, яких усіх тут годі вираховувати, але не згадуючи їх, ми не применшуємо значення їхнього вкладу в зміст журналу і розвиток української громадської думки. Серед надрукованих літературних творів були писання І. Багряного, В. Винниченка, Аркадія Любченка, Д. Гуменної, Г. Черинь, В. Риндика, І. Качуровського, Ф. Одрача, В. Русальського, Б. Олександрова (він же гуморист Свирид Ломачка). З того часу деякі з цих авторів обмежили свою творчість або вибули з грона кореспондентів; дехто відійшов у вічність. Однак їхні твори й праці — цінні чи менше цінні — зберігаються на сторінках журналу для сучасного читача і для майбутнього дослідника.

Ось важливе досягнення журналу: відкрито форум для давніх стабілізованих авторів і для нових, маловідомих або й незнаних. Важливе це зокрема для письменників, що часто-густо нагадують комашки-однорівки: вони появляються несподівано перед читачами на далекому обрії і за сприятливих умов заблискують світлом таланту; якщо немає сприятливих умов, новий автор може пропасти у безвісті немов метеорит. Скільки українських творів, можливо дуже цінних, пропало саме тому, що в роки чужоземного цензурного тиску не було практичної можливості довести їх до відома читачів принаймні на сторінках журналу, якщо вже не окремими книгами! Трагічним прикладом є для нас повість А. Свидницького «Люборацькі»; вона пролежала в рукописі майже чверть століття, бо не було саме того форуму для її появи. А ця повість могла викликати велике пошвавлення в українській літературі свого часу і, хто зна, чи не спрямувала б українську повість на інші рейки.

Нарешті, у наші часи уже десяти років на українських землях існує т. зв. «захалавна література», хоч українська мова й література є ви-

знані радянською владою за рівноправні з російською та іншими мовами й літературами псевдоспілки народів під назвою СРСР. Скільки творів українською мовою написано на Україні «тільки для себе» і заховано у довгу шухляду! А скільки спалено, щоб вони не попали до рук небажаних осіб!

Тут ми торкаємося дуже широкої та складної теми, а саме питання цензури в нашому суспільстві. Вона бо існує не тільки на території УРСР. Не тільки Василь Симоненко та десятки його попередників писали вірші крадькома та (згідно з висловом Ю. Клена) «плачучи, кидали в вогонь». Своєрідна цензура існує також у нашому «вільному» (чи, як кажуть соціологи, відкритому) суспільстві.

Для цього, очевидно, є традиційні об'єктивні причини. Більшість українців поза межами України виростала в атмосфері цензурованої преси і книги. Тому наші люди ледве чи знають, що таке справжня свобода думки, свобода мистецького вислову, свобода преси, хоча кожний з нас критикує російсько-радянський режим за придушення тих громадських вольностей на Україні. Пригадаймо собі, що українське суспільство росло і розвивалося протягом принаймні 150 останніх років під цензурними режимами Росії та Австро-Угорщини, а далі — різних національних держав, що захопили українські землі під свою владу. За царя Миколи I, який покарав Т. Шевченка і його друзів-однодумців в'язницею та засланням, цензура була такою «сталінською», що автора статті й редактора журналу карали іноді ув'язненням тільки за вміщення у журналі трьох крапок після речення. Цензори запитували і здогадувалися: «Щось таїться за отими крапками. Надрукувавши їх у журналі, редактор збуджує уми читачів до здогадів, побуджує їх до мислення, а це, звичайно, веде прямо до революційних дерзань». Один цензор викреслював з журнального матеріалу любовні вірші, якщо даний випуск журналу мав появиться в піст. Інколи російські власті карали навіть цензора за дрібні недогляди і брак чуйности. Цензор Никитенко необачно висловився у своєму звіті до жандармського управління, що, мовляв, у суспільстві помітний «рух умів». За таке бунтівниче речення він отримав сувору офіційну догану, бо ніби чому в царській імперії має бути якесь пошвавлення мислі; адже, всі повинні благоденствувати серед тиші, спокою і точно визначеного ладу під наглядом царя і його жандармського управління.

Благоденствувати конечно треба було також в австро-угорській імперії. Навіть друкування українських народних пісень та віршів народною мовою віденська цензура трактувала, як спробу «творення нової національности» в цісарській імперії, а це, мовляв, зайвий клопіт. Тому першу спробу застосування української народної мови в літературному виданні о. Маркіяна Шашкевича і його друзів 1835—1837 рр. придушили державні та нерозсудливі церковні власті, які та-

кож не хотіли жадного «руху умів», — побоювалися розвитку громадської думки, незалежної від них. Проти цензурного затиску боролися визначні українські публіцисти (зокрема Іван Франко) по обох боках чужоземного кордону, що розрізав суцільну українську територію та однорідне українське суспільство на дві окремі займанщини. Все таки вплив чужоземної цензури на мислення тогочасних українців був великий і значною мірою відділює ще й досі на старіше покоління наших земляків.

Подібне становище створилося під російсько-радянською окупацією. Хоч більшість українців весь час протиставилася московській системі контрольованої думки і цензурованого слова, все таки підрадянське буття в період 1920—1966 рр. якоюсь мірою визначило, оформило свідомість багатьох українців — мешканців Радянської України. Тому вони теоретично часто-густо заявляються за обмежування свободи слова, а на практиці здійснюють свою вимогу, коли тільки мають для цього можливість. У довоєнній Польській Республіці існувала поліційно-цензурна система, а щодо українців існувала вона також у Румунії та Угорщині. Чехо-Словаччина була якоюсь мірою щасливим винятком, але в тридцяті роки серед тамошньої української інтелігенції-емігрантів (зокрема серед студентів) перемогла германофільська течія тоталітарного характеру; тому загал українського суспільства — місцевого і еміграційного — знаходився під цензурним тиском авторитарної громади.

Всі оті категорії чи тенденції цензурного мислення перенесено із Східної Європи на північноамериканський континент (а втім, також до Англії, Австралії та Франції), де існують кількасотлітні традиції свободи думки і слова. Саме тому в нас так легко загнuzдати громадську думку, так легко спрямувати її на авторитарні чи навіть диктаторські рейки. Саме тому в нашому суспільстві різні складні питання української національної справи дедалі частіше вирішує не розсудлива дискусія розсудливих людей, але т. зв. «диктат вулиці» чи (як кажуть соціологи) диктат юрби. Залежні від своїх організацій і протекторських установ, які пов'язуються (часто з тактичних мотивів) з тією «юрбою», редактори і громадські діячі рідко коли зважуються на вільний вислів думки. Цей розвиток у напрямі цензурної системи і центрального диктату (щодо того, що і як слід українцеві думати) дійшов до того, що недавно зроблено практичну спробу: правильником пов'язати всіх працівників пера та убрати їх у мундири одностайної думки так, як російсько-більшовицький режим зодягнув у мундири соцреалізму радянських письменників, а в пута обов'язкової московської доктрини убрав журналістів України та інших республік (з Російською включно).

За таких складних умов редагування журналу є важким хрестом для будь-якої української людини, яка прагнула б відкрити нові

обрїї перед своїми читачами. Єдиною заохотою для такої людини в цій роботі будуть хїба благородні приклади-зразки великих наших попередників — Шевченка, Лесї Українки, Івана Франка, М. Грушевського та інших українських робітників друкованого слова. Вони за жадних умов не піддавалися цензурному тискові чужих і своїх.

В міру своїх сил редакція «Нових днів» принаймні частково виправдала сподівання своїх читачів і не піддавалася тискові свого довіклля так, як цього можна було побоюватися 17 років тому. Вміщено ряд статей, які мабуть не появились б деінде в той час. Маю на думці зокрема статті-есеї Ю. Шереха-Шевельова, передруковані тепер частинно в книзі «Не для дітей» (видання «Прологу»). А було це в час, коли екстремісти люто нападали на того українського науковця та інших діячів української культури, неподатливих на їхній диктат. Щоправда, переживаючи час від часу тяжкі дні, вид-во «Нові дні» не завжди відзначалося послідовною витримкою і спорадично кидалося в один чи інший бік, одну чи другу крайність саме під напором різних «груп суспільного тиску». Однак у загальному те видавництво зважувалося друкувати статті проти течії.

До ряду цих статей належить (поряд з есеями Ю. Шереха) такий мемуарний матеріал, як «Щоденник Аркадія Любченка», хоч багато читачів вважали «некорисним для української справи» друкувати його. Вони забували, що вся спадщина письменника (чи взагалі творчої людини) належить народові, навіть якщо в його творчості попадеться гірке зерно для частини читачів. Варто віднотувати і надрукування матеріалів про моторошний процес Спїлки визволення України (СВУ) та аналізи трагічного Крутянського бою з 29 січня 1918 року. З особливим задоволенням я прочитав щераз статтю-спогад К. Туркала про діяльність Михайла Грушевського в період його перебування в столиці України 1924—1930. Її надруковано в травневому випуску 1958 року і таким чином побудовано невелику греблю впоперек течії зневажливих публікацій про цього будівничого першої Української Народної Республіки; а, до речі, ці публікації віддзеркалюють однакове ставлення однієї частини українського суспільства до Грушевського обабіч «залізної завіси», хоч і як це твердження звучить парадоксально. Це бо ставлення тоталїстів і захисників системи цензуrowаного слова.

Коли вже мова про «залїзну завісу», журнал «Нові дні» дав визначний вклад у пробивання тієї завіси. Передруки різних матеріалів (переважно літературних) з журналів і часописів на Україні помалу додавали з свого боку дощечку до дощечки у будівництво моста, що його наполегливо намагаються збудувати між українською еміграцією та її народом на Україні конструктивні сили еміграційних літераторів, журналістів і політично-суспільних діячів. Без ознайомлення українського читача в Північній Америці (США та Канаді),

Великобританії, Франції, Австралії та в країнах Латинської Америки з культурними і суспільними процесами на Україні ледве чи можливо надіятися на постання такого духового моста понад океани, понад ворожі кордони і понад провалля, що їх силкуються вирити і поглибити пропагатори громадянської війни.

Питання зв'язків еміграції з українським суспільством на рідних землях (всупереч усім протизаходам Москви та власним екстремістам) постало на весь ріст при нагоді відвідин діячів української культури з УРСР у США та Канаді і в міру розширювання т. зв. культурного обміну між СРСР і країнами поселення українців на Заході. У Канаді та США ґрунтовно обговорено це питання при нагоді приїзду Українського державного ансамблю танцю під керівництвом Павла Вірського 1962 року. Речники екстремних поглядів твердили тоді, що «чим гірше на Україні, тим краще для української визвольної справи»; а якщо так, тоді треба тримати не тільки СРСР, але й також УРСР в ізоляції від усього світу. При тому вони промовчували одну трагічну обставину: разом з Росією та іншими народами СРСР ізолюваним від світу залишився б весь український народ. А саме Москва весь час і дуже послідовно силкується ізолювати українців від будь-яких зв'язків з іншими народами і країнами.

На цю небезпеку звернули увагу читачів патріоти-конструктивісти, вважаючи в сучасну пору найбільшим лихом України саме ізолюваність її та українського народу (а зокрема її керівного громадського, інтелектуального і політичного прошарків) від цивілізованого, демократичного світу. А втім, вони пригадували, що ізолюваність еміграції від свого народного пня може спричинити її завмирання та відібрати їй усяку можливість будь-якого впливання на думку своїх земляків на рідних землях.

Той словесний бій — можна сказати, «велику дискусію» — виграли конструктивісти, для яких гасло «За дійову єдність з рідним народом!» не було і не є дзвінкою фразою на національних святах чи при ювілейній чарці. Журнал «Нові дні» дав свій вклад у той бій і в нашу спільну перемогу здорового розсудку над демагогічною софістикою захисників цензурної системи. Завдяки цьому журналові та його читачам-прихильникам, у нашому суспільстві зміцнилися конструктивні, центрові сили, які захищають право українця на зустріч з українцем незалежно від його державної приналежності, незалежно від кордонів, ідеологій, віровизнання та інших розділових знаків. Виступлення на захист того права вимагало мужності. Адже це означало наразитися на тяжкі й негідні обвинувачення з боку крикливої меншости, багатой на почуття ненависти, але вбогой на почуття щирого патріотизму й здорового розсудку. Мужність у цьому є мужністю людини, що — за словами І. Франка — «іде на раду нечестивих» і там «принаймні криком будить громаду».

II

Ось чотири аспекти контруктивного вкладу журналу «Нові дні» протягом 17-літнього існування. Перший аспект — існування журналу приватного видавництва, а тому відносно незалежного в підході до пресових і різних національних питань; другий аспект — це факт тягlosti видавництва під одним керівництвом, під однією назвою і з одним спрямуванням на тлі змінливості та фрагментарності українського видавничого діла; третім аспектом є надрукування статей і матеріалів, що збуджували думку читача, а не присипляли його цензурними пілюлями партійних, групових чи ідеологічних середовищ або й «так собі громади»; четвертий аспект — це захист ідеї єдності української еміграції з творчими процесами українського народу на його рідній землі.

А що з недоліками? — скаже читач. Чи може доведеться «з нагоди ювілею» відпустити редактора й видавця (як радять північні американці робити з мандрівним продавцем-«сейлсменом») «з піснею і усмішкою на устах»?

Навіть якби зробити і таке арбітражне рішення, то шкоди від нього не було б. У нашому традиційному суспільстві так рідко визнають заслуги окремих діячів (а особливо тих з іншого середовища) ще за їхнього життя, що навіть такий підхід до оцінки журналу не був би шкідливим. Бо нарешті, чому відкладати похвалу будь-якій людині за її досягнення аж до часу збірного й сумарного славословлення коло надгробної плити? Хто трудиться на українській національній ниві (громадській, культурній, церковно-релігійній, економічній, військовій чи політичній), той заслуговує не тільки на сувору критику (якої в нас не бракує), але також на благородне визнання його скромних заслуг ще за життя.

Звичайно, в нашому випадку було б неправильно промовчати недоліки, а ще тим більше, що вони є наслідком загальноукраїнських видавничих умов. Журнал є продуктом специфічних умов, за яких виставив видавець-редактор, і наслідком обставин є різні недоліки. Інші недогляди постають у наслідок дедалі зростаючих вимог, що їх висуває до нас усіх сучасна епоха атомної енергії та ракетних летів у космічні простори. До цих вимог повинні прислухатися передусім українські публіцисти і видавці періодичних видань. Якщо ми хочемо мати успіх, як люди і як нація, ми ледве чи сміємо дозволити собі на мислення давніми категоріями і на застосування застарілих метод у будь-якій галузі національного життя. Тож говорити про недоліки цього журналу означає приблизно стільки, що говорити про зрослі потреби взагалі сучасного українського журналу, і то обабіч «великої греблі», яка розділяє українські інтелектуальні сили (продуцентів і споживачів) на т. зв. край і т. зв. еміграцію.

Назагал, усі українські журнали намагаються бути універсальними, хоч не всі мають це відмічене під назвою, як це є у випадку «Нових днів». Як колись у 19 столітті, коли «товсті журнали» були універсальним джерелом додаткових знань та інформації для тогочасних читачів, наші журнали далі намагаються бути своєрідним «університетом» для сучасного читача. У цьому помітна тенденція наслідувати характер «Літературно-наукового вістника» в редакційному оформленні М. Грушевського та І. Франка. Але в той час, як висловився М. Грушевський, кожна нова українська книга, збірка віршів чи будь-яка літературна поява були всенаціональною подією; бо такою мірою було звужене українське національне життя з кожного погляду. Нічого дивного, що і нині український журнал відзначається подібною рисою: він переобтяжений літературним матеріалом і мисленням. Дослідник, прочитуючи журнал після яких сто років після нас, міг би зробити висновок, що українці після другої світової війни дали були племенем з переважно літературними замилюваннями; при тому, їхня література й літературна критика були надто розполітизовані (нехай мовні пуристи пробачать цей термін), підстрижені на відповідний лад і часто позбавлені різноманітності мистецьких аспектів. Зате писання з політичною тематикою мали переважно літературський характер — виглядали на поезію в політиці.

Якщо вільно пропонувати якусь пораду-завваження в цій ділянці, слід сказати: нині конечно «відполітизувати» нашу літературу і водночас «відлітературнити» українську політичну тематику. Взагалі, українство другої половини двадцятого століття конечно розглядати ширше, ніж це роблено навіть у двадцяті роки. Наш читач такий же традиційний, як традиційними є українські періодичні видання. Лише під впливом широких і далеких перспектив, показаних йому журналом, він перестане розглядати і відчувати своє українство тільки як літературний рух, підмурований мовознавством та етнографією; він бачитиме українство, як рух повнокровного державницького суспільства з власною наукою, технологією, економікою, з промисловими і торговельними проблемами, а не тільки співучий хліборобський край. У наслідок браку аналітичних статей про теорію держави, про парламентаризм, політичні партії; із-за нестачі критичної оцінки ідеологічних рухів двадцятого століття серед нашої читацької маси далі покутують екстремні ідеології і тріскучі гасла «юрби» при майже цілковитій порожнечі в ділянці опрацювання програмово-політичних проблем. Незадовільними є нечисленні огляди й аналізи економічних питань України — в минулому, сучасному і майбутньому. Кооперація ще й досі вважається найбільшим економічним досягненням українців на рідній землі, подібно, як теорія В. Липинського про побудову українського суспільства в українській державі вважається найвищим досягненням у галузі державнотворчої мислі; а тим часом кооперація є тільки останньою дошкою рятунку від нужди в т. зв. тра-

диційному суспільстві, а теорія «хліборобської української нації» Липинського є тільки спробою повернути українське суспільство до стану з 17 століття, приблизно до часів гетьмана Івана Виговського.

Журналові бракує також ґрунтовних політичних оглядів та коментарів на міжнародні теми з української точки зору і без літературної підливи. Таку українську (а не позичену від сусідів чи передової великодержави) точку зору можуть знайти й обґрунтувати молоді українці, виховані й освічені вже на цьому континенті та в школах Великобританії, Франції чи інших країн Заходу. Таку точку зору зуміють знайти і розвинути деякі автори з-поміж «старих», які ще не задеревіли на традиційних позиціях і не застряли в застарілих формах, занесених давно на Україну з чужого поля.

Українська точка зору може і повинна проявлятися також у літературно-критичних оцінках. Література мала і ще має велике (в радянських умовах подекуди й вирішальне) значення для українського національного творчого процесу; але літературні явища і твори конечно розглядати з літературних засновків і при тому вживати різні методи критики. Тим часом у сучасному українському журналі переважає традиційно-утилітарний підхід толстоївської поетики з її вимогою: «Мистецтво повинне бути одне для всіх. Треба писати так, щоб бути приступним для кожного, без різниці освіти й усього іншого...» Нині — це обов'язкова теза в Україні, тому там українська література, за невеликими винятками і проблісками, така зубожіла, бо її не випускають з цих обов'язкових режимових рамок. Поза Україною в українському суспільстві неофіційно обов'язує та сама теза. Тому в українських журналах і інших періодичних виданнях часто появляються рецензії на твори молодих письменників (т. зв. модерністів) з такими самими полемічними аргументами, які застосовуються проти всяких новаторів у мистецтві офіційними радянськими критиками. У найкращому випадку в еміграційній літературній критиці застосовується підхід критиків з літературної спілки «Плуг»; не заперечуючи деяких конструктивних аспектів тієї спілки, треба підкреслити, що той підхід не може бути застосований до всіх творів і в усі часи. Українська література — багатий сад з різнорідними деревами, кущами, квітами-самородками і виплеканими трояндами різних схрещень, а не підстрижений колгоспний баштан.

Українська точка зору в галузі громадської та політичної тематики проявиться в журналі особливо поборюванням регіоналізму — і політичного, і церковного. Регіоналізм — ще й досі один з головних гріхів українських політичних середовищ, церковних об'єднань та їхніх пресових органів. Звичайно, всі наші політичні групи є регіональними утвореннями, до яких почастило керівникам приєднати одну-дві особи з інших областей, щоб їхніми прізвищами надати групі «всеукраїнського характеру». Журнали, звичайно, віддзеркалюють оту тенденцію «підсолювання всеукраїнізмом» традиційного регіоналізму даних

груп. Журнал «Нові дні», не будучи речником будь-якої політичної чи церковної групи, на жаль, не вільний від регіоналізму. Помітний він у коментарях редактора, помітний він і в доборі співробітників, а далі — в обмежуванні журналу східноукраїнським читачем. Хоч співробітники часто приходять самі, а читач з власної волі вибирає собі журнал і стає його передплатником, то все таки від того, як і до кого «адресує» редактор зміст журналу, залежать склад співробітників і коло читачів. «Тон визначає музику», — каже німецьке прислів'я. Основний тон журналу, його дух визначає коло читачів і склад співробітників.

Мабуть, у період початкового розвитку журналу «Нові дні» видавництво було примушене настроювати своє видання переважно в регіональній та оновіровизнаневій тонації. Східноукраїнський читач (в основному прихильник Української революційно-демократичної партії і визнавець Української Православної Церкви) своєю активною підтримкою допоміг зберегти цей журнал при житті. Але той етап був етапом кінечности. Його не слід продовжувати, бо тоді він буде виявом регіоналізму, на який хворіють майже всі групи і майже всі журнали на еміграції.

Сьогодні обставини в українському світі змінилися настільки, що не треба видавцеві чи редакторові відкликатися аж до регіональних почуттів читача, щоб втримати журнал при житті. Українське суспільство поза межами України дедалі більше поділяється не за областями чи віровизнаннями і дедалі менше за партійними налічками; поділ встановлюється радше відповідно до поглядів людей на основні українські питання. Сьогодні вже немає Західньої України (ні Галичини в політичному розумінні), як також немає «емігрантів з Великої України», які ще були в 1939 році у Львові. Сьогодні є тільки Україна від Тиси по Озівське море. Нинішня Україна це вже не тільки ЗУНР, покликана до життя військово-політичним переворотом 1 листопада 1918 у Львові; але й це не тільки УНР доби Центральної Ради — без Криму, Закарпаття, Галичини і Буковини; це не Українська Держава гетьмана Скоропадського без західноукраїнських земель і під німецьким караулом, але це й не УНР доби Директорії в рухомих кордонах між Збручем, Дніпром і — Гуляй Подем. А втім, сьогодні Україна — це не Карпатська Україна з березня 1939, ані не сповідна держава ОУН з 1941 року поміж Сяном і Збручем та «советськими дикими полями», які лише пляновано «освоїти» для націоналістичної концепції. Сучасна Україна є складним поняттям української державницької нації з високорозвинутою дійсністю і проблематикою — економічною, культурною, церковно-релігійною, військовою і політичною.

Тому сьогодні регіоналізму вже не вистачає нікому, як база українського патріотизму, навіть якщо той регіоналізм прикрито й оздоблено портретами діячів, які, захищаючи свої державницькі концеп-

ції, впали з ворожої руки. Сьогодні бо українцеві не досить бути православним або католиком, бандерівцем чи мельниківцем, прихильником УРДП, петлюрівцем чи гетьманцем, урадистом чи утаверівцем. Сьогодні вже замало бути націоналістом або комуністом, бо раніше треба бути передусім українцем і тільки українцем. Така вимога (а вона життєва) виключає усякий регіоналізм, виключає ідеологічну ненависть українця до українця в ім'я т. зв. націократії та ненависть в ім'я застарілої доктрини про клясову боротьбу; ця вимога виключає церковно-релігійну боротьбу, як також міжпартійне ненависництво. Сьогодні кожному українцеві треба мати велике мільйонове серце, в якому було б тепле місце для мільйонів інших українських сердець.

Викликувати перед своїми читачами візію нової української нації, формулювати, обґрунтовувати і захищати концепцію великої України (як писав М. Грушевський на початку 1918 року) — ось обов'язок сучасного українського журналу. Всі вони якоюсь мірою прямують до цього ідеалу і дають свій вклад. Однак певне, що в нас покищо не накреслено виразної візії тієї нової України. Ми бо лише завершуємо формування української нації на, так би мовити, Володимирівській українській території. Нації в новочасному розумінні того слова, а не «літературного народу». Тому сьогодні найпекучішою проблемою українського суспільства обабіч греблі є потреба публіцистів великої міри. Публіцистів з великою громадською мужністю, з умінням і відвагою сказати своїй громадськості всю правду — твердо, але щиро, голосно, але не підфарбовану.

Звичайно, на видавця, редактора, журналіста й публіциста за всяких умов виконують тиск різні чинники: життєві обставини, суспільні групи, організації, установи, окремі особи. Робітник пера мусить враховувати смак, почуття і рівень знань своїх читачів, він повинен брати на увагу їхні вимоги і потреби. Але він мусить мати відвагу зірвати зв'язок із застарілими концепціями і відкрити перед читачами нові обрії, висунути нові концепції відповідно до вимог епохи.

У літературі він не сміє обмежуватися поетикою народницького руху з кінця 19 стол.; у політиці йому не вільно піддаватися тискові ні правих, ні лівих екстремістів (балканізаторів і більшовиків), але й не може він плисти безвільно з панівного чужоземного течією. У суспільно-економічних питаннях просто шкідливо було б триматися народницького погляду про т. зв. селянський характер української нації або на клясократичній доктрині, підхожій для 17 століття, будувати українські державницькі концепції в атомній епосі. Як літературна критика й політична дійсність, так і суспільно-економічна та державницька теорія мусять бути на рівні таких же концепцій наших сусідів, щоб витримати їхне суперництво в сучасному світі. Вони пішли вперед милевими кроками саме тепер, після другої світової війни; ми не сміємо стояти на місці, в нашому слабоборозвинутому минулому з нашим застарілим «озброєнням».

Роля кожного українського журналу важлива, відповідальність публіциста і редактора велика, а відповідальність редактора журналу, що має цілковиту свободу слова, — подвійно велика. Він не сміє вважати себе енциклопедистом, бо таких енциклопедистів у нашу епоху спеціалізації немає ніде. Ледве чи є в світі такий публіцист, який задовольнив би своїх читачів тільки своїми власними статтями, думками і відповідями на відгуки читачів. Бо сьогодні вони ждуть ґрунтовних, правдиво-інформаційних і вміло написаних статей. Для цього редакторів конечно залучувати до співпраці спеціалістів з різних галузей (нарівні з українцями також і неукраїнців), а особливо дбати про приручення нових співробітників з-поміж молоді з новочасною освітою і журналістичною спеціалізацією. У цілому, редактор журналу мусить іти принаймні один крок попереду своїх читачів, бо інакше вони наздоженуть його і — залишать за собою.

Історія журналістики знає такі випадки. І це пересторога минулого для кожного сучасного українського журналу.

*

Користуючися позірно незамітною подією (відзначенням одного етапу в житті одного українського журналу), ми розглянули ряд аспектів у розвитку, зростанні, в досягненнях і нестачах незалежного журналу приватного видавця на північно-американському континенті. Позитивні твердження і негативні зауваження стосуються однаковою мірою різних сучасних українських журналів, якщо врахувати різні умови, особи, ґрунт і читача. Мета цих думок і зауважень — викликати дискусію про шляхи розвитку не тільки українського журналу, але й української публіцистики в цілому.

**ІВАН МАЙСТРЕНКО: СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (VII)**

КП (б)У В ДОБУ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Формально українізація почалася від Дванадцятого з'їзду РКП(б) (квітень 1926), який проголосив великодержавний російський націоналізм «головною небезпекою». Але фактично українізація стала можливою тільки після усунення з посту першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга і призначення на його місце у травні 1925 Лазаря Кагановича. Заходи до посилення українізації робилися й до Кагановича. Наприклад, у 1924 році усунуто з посту наркома освіти бездіяльного щодо українізації В. Затонського і на його місце призначено колишнього боротьбиста О. Шумського. Затонський перейшов на політичну роботу в червоній армії. Проте до усунення Квірінга Шумський не зміг добитися потрібного здвигу. Здвиг мусів прийти з Москви, і призначення Кагановича було саме ознакою того здвигу.

Політику українізації визначали тоді такі чинники. Рішення XII з'їзду ВКП(б) і червневої (1923 року) партійної наради при ЦК РКП(б) з національного питання. Далі — особа Сталіна і особа Кагановича. Нарешті ті сили в КП(б)У, які домагалися прискорення українізації.

Рішення XII з'їзду РКП(б) здійснював апарат ЦК РКП(б) на чолі із Сталіном. А Сталін трактував рішення партійного з'їзду відповідно до потреб посилення влади партійного апарату. У той час у партії зростала ліва троцькістсько-зінов'євська опозиція. Коли Троцький і його найтісніший прихильник з України Х. Раковський намагалися нав'язати контакт з українськими комуністами, зокрема з колишніми боротьбистами (наприклад, через особисті зв'язки В. Блакитного з Раковським, Зінов'єв орієнтувався на ті кадри в КП(б)У, які противилися українізації — на Квірінга, Лебеда та інших). Ця частина опозиції настроювала партію проти українізації на Україні і відповідно подібної політики в інших республіках.

У таких обставинах Сталінові доводилося лаявувати. Сам він підтримував українізацію тільки при умові, що вона посилюватиме владу партії його апарату через зближення його з корінним населенням України. Але антиукраїнські елементи під різними претекстами намагалися представити українізацію як чуже комунізму яви-

ще. А таких елементів у КП(б)У була переважаюча більшість. Тому від самого початку українізації Сталін намагався задовольнити ці антиукраїнські елементи вишукуванням різних «націоналістичних ухилів» як на Україні, так і в інших республіках. Згадана вище «султангалівщина» в Середній Азії була зразком такого вишукування. Специфічним у тактиці Сталіна в боротьбі з націоналістичними та іншими ухилами були поліційні провокації. Він брав чийсь помилки і за допомогою апарату ГПУ роздував це в контрреволюційну змову, як ото у випадковій з Султан Галієвим, пізніше з СВУ на Україні і т. д. Сталін весь час супроводжував українізацію боротьбою з українським «буржуазним націоналізмом».

Вже відразу після XII з'їзду РКП(б) почали викриватися на Україні «націоналістичні» й «антипартиїні ухили» в історіографії. Як сказано в «Нарисах історії КП(б)У» (Київ, 1961), «була піддана гострій критиці помилкова й шкідлива 'теорія' Равича-Черкаського про 'двокорінність' КП(б)У, яка трактувала створення КП(б)У не на єдиній базі — більшовизмі, а на базі двох коренів — більшовицьких організацій і націоналістичних організацій УСДРП».¹⁾

До речі, М. Равич-Черкаський був виходцем з єврейського «Бунду» і не мав ніколи українського ухилу. Навпаки, він був товаришем Квірінга та Яковлева-Епштейна з Катеринославу й до певної міри щодо «катеринославської точки зору» на українське питання. Але він стверджував факт: з більшовицькою організацією на Україні постійно зливалися окремі течії української соціал-демократії (починаючи з «Спілки» передреволюційних часів, через групу Є. Героновича, боротьбистів і до УКП включно). У ті часи ще не випиналася так яскраво доктрина більшовицької організаційної виключності і Равичу-Черкаському видавалося, що КП(б)У є твором різних течій революційного марксизму, як це він бачив і серед комуністичних партій Заходу (наприклад, Німеччини). Як це пізніше стало на Заході частим явищем (наприклад, об'єднання комуністів з соціялістами у Польщі в єдину ПОРП, у Східній Німеччині у єдину СЕД і так далі). Зрештою і РКП (б) була витвором різних течій революційної соціал-демократії (крім російської, також соціал-демократії Польщі та Литви, латвійської і грузинської соціал-демократії тощо). І боротьба РКП(б) сталінських часів проти нагадування такої «багатокорінності» походження партії була прихованим російським великодержавництвом, яке не терпіло нагадування про самобутність розвитку неросійських народів СРСР.

Після XII з'їзду РКП(б), як сказано в тих же «Нарисах історії КПУ», «були засуджені націоналістичні фальсифікаторські 'теорії' М. Яворського та інших про 'багатокорінність' КП(б)У, які також на-

¹⁾ «Нариси історії Комуністичної партії України». Київ, 1961, стор. 305.

магалися довести, що КП(б)У утворилася ніби в результаті об'єднання більшовицьких організацій України з кількома дрібнобуржуазними націоналістичними партіями і організаціями (УСДРП, УПСР, УКП і т. д.).²⁾ Це, посуті, те саме, що й у Равича-Черкаського, але Яворський був більш підходящою постаттю для обвинувачення в українському націоналізмі: він був галицький українець. Пізніше, за улюбленою методою Сталіна, ГПУ спрепарувало «темне» минуле М. Яворського і цьому українському комуністові були пришиті гріхи не тільки за теорію «багатокорінності» КП(б)У, але й за блискуче написану першу марксистську історію України. Безіменні партійні історики засудили цей твір Яворського як націоналістичний, хоч відомий на весь світ марксист Х. Раковський написав до історії Яворського дуже похвальну передмову. За твердженням «Нарисів історії КПУ», тлумачення як у Равича-Черкаського, так і в Яворського «перекручували історію КП(б)У». «Вони заперечували принципову й непримиренну боротьбу більшовицької партії, в тому числі КП(б)У, проти націоналізму всіх видів, зокрема проти українського буржуазного націоналізму, виправдували ворожу діяльність українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій».³⁾ Та головне, чого не могла припустити великодержавницька більшовицька доктрина, такі тлумачення документально доводили, як уже сказано, самобутний характер історичного розвитку України і її робітничого руху.

Тут важливим буде ствердити, що після XII з'їзду РКП(б), ЦК РКП(б) почав пильно вишукувати на Україні найдрібніші прояви не великодержавного, а українського націоналізму. Слідом за Равичем-Черкаським та Яворським пішли Хвильовий, Шумський, Волобуїв, СВУ і так далі. Проте ні одного прояву великодержавного націоналізму («головної небезпеки») не було викрито. А між тим цей націоналізм сидів у «святая святих» КП(б)У — у політбюрі ЦК КП(б)У, у Харківському й Донбаських окружках партії, у Києві, Дніпропетровському, в Одесі та в інших партійних комітетах КП(б)У. Це не були якісь там публіцисти типу Равича-Черкаського, чи професори типу Яворського. Це були видатні партійні керівники.

Назв'яв окремих осіб, найяскравіших представників великодержавного націоналізму тих часів.

Член політбюра ЦК КП(б)У і голова ВУРПС (об'єднання профспілок, які тоді були дуже впливовою організацією) Андрій Радченко. Робітник Донбасу, у минулому меншовик, Радченко саботував будь-яку українізацію профспілок і робітництва України. Це був типовий комуністичний малорос-великодержавник. Радченка підтримували два найвпливовіші секретарі окружних комітетів Донбасу (тоді

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

УРСР ділилася не на області, а на дрібніші адміністративні одиниці — на округи): секретар Юзівського (тоді він називався Сталінським) окружкому Моїсеєнко і Артемівського — Макєєнко. Обидва інтелігенти-великодержавники, ліквідовані в роки «єжовщини» як авантюристи в партії.

Однак найактивнішим великодержавником серед керівників КП(б)У був секретар Харківського окружкому і ЦК КП(б)У, член політбюра ЦК КП(б)У, Павло Постишев — дрібний конторщик з Івано-Вознесенська, старий член партії, обмежена, але амбітна людина. Постишев легко став знаряддям антиукраїнських елементів в апараті КП(б)У. Спочатку незначний партійний працівник у Києві він швидко став секретарем Київського окружкому, а потім — столичного Харківського окружкому КП(б)У, членом політбюра і секретарем ЦК КП(б)У. Мало помітна людина в роки воєнної боротьби за радянську владу, Постишев робить головоломну кар'єру саме тоді, коли талановитих і жертвенних робітників-більшовиків Сталін викидав з партії за незалежне думання, яке звалося «опозицією». Постишев не думав незалежно, а так як подобалося Сталінові. Він належав до тої самої категорії сталінських висуванців, як і Хрущов, на яких у партії не було попиту, коли в керівництво висувалися здібні, відважні, незалежно думаючі революціонери. Але у відміну від Хрущова Постишев був набагато жорстокішим і безогляднішим. Він увійшов в історію як винищувач мільйонів українців під час голоду 1933 року, як погромник українського культурного відродження. Про цю діяльність буде сказано далі. У руки українізації Постишев був основною фігурою в КП(б)У, яка противилась українізації.

Столичний Харківський окружком партії був у роки українізації цитаделлю великодержавництва. Ці великодержавницькі сили в окружкомі очолював завідувач агітпропу окружкому і права рука Постишева Дмитро Марченко. Син священника з Курщини, переконаний великодержавник і русифікатор, він підготовляв для Постишева всі антиукраїнізаційні проекти. Дійшло до такого конфлікту між Постишевим і наркомом освіти Скрипником, що хтось з них повинен був відійти з керівної роботи на Україні. Але усувати Скрипника, тобто зривати українізацію у двадцять роки не було можливо, тому в 1930 році забрали з України Постишева; але забрали з великим підвищенням — він став одним із секретарів ЦК ВКП(б). Слідом за Постишевом мусів покинути Харків і Д. Марченко з усім своїм великодержавницьким штабом. Ні одного висуванця з України Москва не зустрічала з таким тріумфом ні до того, ні після того, як Постишева.

Противником українізації був також Кипріян Кіркїж — член політбюра ЦК КП(б)У в 1925—1927 роки, старий більшовик-робітник, латиш із Риги, який в роки першої світової війни був евакуйований ра-

зом із заводом ВЕК до Харкова. Кіркіж належав до покоління жертвених революціонерів-підпільників; висунувся у Харкові в роки громадянської війни. З ростом диктатури Сталіна позиція Кіркіжа слабшала, аж поки на початку тридцятих років він зник з арени керівних діячів партії. Антиукраїнські позиції Кіркіжа треба пояснювати впливом на нього великодержавницького апарату Харківського губкому партії, у якому до 1925 року він був секретарем (перед Постишевом). Але Кіркіж не був таким фанатичним ворогом українства, як Постишев.

Були й інші, менше видатні діячі КП(б)У, активні противники українізації.

Усі вони спиралися на багаточисленну масу членів КП(б)У, виходців з містечкового міщанства, яке прийшло до партії не ради комунізму, а заради влади. Під час чистки 1921 року КП(б)У прагнула очиститися від цього елемента, але не спромоглася. Цей елемент трактував українізацію як поступки «петлюрівщині» і як тільки міг саботував її. Він же підказував робітничим діячам у КП(б)У антиукраїнську поведінку. Був час, коли кількість цього елемента в КП(б)У була більшою, ніж кількість українців.

Призначаючи Лазаря Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У, Сталін мав на увазі такі цілі: насамперед поставити над Україною вірну йому й слухняну людину, на яку можна було спертися передовсім у боротьбі з троцькістською опозицією; далі, поставити над Україною людину, яка беззастережно, не зважаючи на особи, виконала б певні завдання щодо українізації, приборкала б у цій справі партійне дрібноміщанство. Сам Каганович був виходцем з українського містечка і більше ніж хто інший користувався авторитетом серед містечкового елемента в партії. І треба сказати, що розрахунки Сталіна тут великою мірою виправдалися. Каганович притягнув на бік українізації велику частину досі активних її противників. Нарешті Сталін переслідував ціль ні в якому разі не допустити на пост керівника КП(б)У українця, який здійснював би українізацію з переконання, від серця, як син свого народу; який зростався б з Україною, з її народом не тільки через партійний апарат, але й безпосередньо. Сталінові був потрібний тільки від нього залежний і мало зв'язаний з народом керівник КП(б)У.

У проведенні українізації Каганович ніколи не виходив поза рамки, приписані йому Сталіном. Але ці рамки були у той час досить широкі — Каганович був покликаний ламати перешкоди на шляху українізації; тому він увійшов в історію Радянської України як постать, що сприяла відродженню української нації.

Але доба українізації не була б як слід з'ясована, якби постать Кагановича не була висвітлена всебічно, якби не були підкреслені деякі особливості його натури. Психологічно Каганович був перехідним

типом від старого більшовика-ідеаліста до безпринципного апаратника-кар'єриста. Сам робітник-швець, Каганович на початку двадцятих років був головою ЦК профспілки робітників-шкіряників. Приєднувався до опозиції Троцького. Потім зрадив Троцького, перейшов на працю до апарату ЦК РКП(б) і став правою рукою Сталіна в поборюванні троцькістської опозиції. Талановитий організатор, Каганович виніс на своїх плечах основний тягар індустріалізації СРСР. Свій організаційний талант Каганович виявив і в проведенні українізації.

Каганович був типовим апаратником, він не мав і не шукав зв'язків з народними масами. Він тримався Сталіна і розбудовував свій вплив тільки в партійному апараті. На посту першого секретаря ЦК КП(б)У Каганович показав себе як цілком новий тип партійного діяча. Досі усі керівники КП(б)У висувалися її організаціями і почували свою залежність від них. Каганович був вільний від такої залежності. Незалежний навіть від політбюро ЦК РКП(б), хоч воно формально послало його на Україну, він був залежний тільки від Сталіна і від секретаріату ЦК РКП(б), які тоді протистояли Політбюрові. Ця незалежність давала йому на Україні більшої свободи дії, але вона його й розбещувала. Каганович часто виявляв політичну безпринципність, підпорядковуючи ідейні цілі партії своїм особистим інтересам та порахункам.

Як характеристичний приклад, можна тут навести його конфлікт із Шумським. Цей конфлікт Каганович перетворив у націоналістичний ухил — «шумськізм», але в дійсності ніякого ухилу там не було. Справа з «шумськізмом» представляється так: Шумський вважав призначення Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У неправильним, протирічним рішенням XII з'їзду РКП(б), який вимагав, щоб «органи національних республік... будувались переважно із людей місцевих».⁴ Призначення Кагановича на Україну також протирічило, на думку Шумського, заповітові Леніна, який рекомендував доручити справу «націоналізації» республік тільки «націоналам».⁵ На цій підставі Шумський висунув проєкт обрати першим секретарем ЦК КП(б)У Власа Чубаря, який у той час був головою ради народних комісарів УРСР, а головою раднаркому обрати колишнього боротьбиста Григорія Гринька, який у той час був головою Держпляну УРСР і заступником Чубаря. Як тоді було відомо в партійних столичних колах, про цей свій плян Шумський розповів колишньому боротьбистові Андрію Хвилі, працівникові повітового масштабу. Хвиля переказав цей плян Кагановичові. Відразу був викритий «національний ухил» у КП(б)У — «шумськізм», а в 1927 році Шумський був звільнений з

⁴) «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК». Москва, 1954. Частина I, стор. 716.

⁵) «Коммунист», журнал ЦК КПРС, ч. 9, 30. VI. 1956.

посту наркома освіти УРСР, і на його місце призначений член політбюро ЦК КП(б)У Микола Скрипник. Корінний працівник КП(б)У і УРСР Шумський був висланий до Москви і призначений головою все-союзного ЦК профспілки працівників освіти. Пізніше його деградовано далі — ректором Ленінградського Інституту народного господарства, а ще пізніше — розстріляно. Андрій Хвиля дістав через Кагановича призначення спочатку на керівника відділу преси ЦК КП(б)У, а далі — керівника відділу агітації та пропаганди.

Важливо при цьому відзначити, що з заміною Шумського Скрипником на посту наркома освіти справа українізації не тільки не програла, але й виграла. Як колишній боротьбист, Шумський не користувався в КП(б)У таким авторитетом, який мав старий більшовик Скрипник. А без достатнього авторитету поборювати спротив великодержавників було важко. Скрипникові це давалося легше, ніж Шумському.

Проте безпринципна поведінка Кагановича в боротьбі з Шумським виявила свою деморалізуючу роль в іншому місці. Справа в тому, що на оборону Шумського став весь ЦК компартії Західної України (КПЗУ). Цих підпільників-революціонерів разив несправедливий і безпринципний підхід Кагановича до справи Шумського. Тоді Каганович (очевидно при підтримці Сталіна, який боронив не тільки свого ставленика на Україні, але й власний авторитет) домігся через Комінтерн розпуску КПЗУ. Спершися тільки на двох членів ЦК КПЗУ (Мінця і Шапіро), проти десяти, Каганович довів до розпаду КПЗУ. І тут яснішою стала лінія Сталіна-Кагановича також у КП(б)У: не допустити, щоб цією партією керували українці.

З двох членів ЦК КПЗУ Каганович створив фракцію, яка домагалась обвинувачення більшості ЦК в українському націоналізмі і усунення цієї більшості. Як описує події теперішній історик КПЗУ, у постанову ЦК КП(б)У про КПЗУ «під тиском Кагановича були внесені суб'єктивістські формулювання».⁶⁾ Твердження керованої Кагановичем двоособової опозиції «були явним наклепом».⁷⁾ Фактично опозиція орієнтувала КПЗУ на москвофільські елементи у «Сільробі» (політична масова організація, керована КПЗУ).⁸⁾ Микола Скрипник зазначав на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, що «розкол у 'Сільробі' лежить не на ЦК КПЗУ, а на совісті Кагановича».⁹⁾ Історик КПЗУ стверджує, що «коли б не дезорганізаторська робота меншости ЦК КПЗУ (керованої Кагановичом), — криза в партії була б ліквідова-

⁶⁾ Є. М. Галушко. «Нариси історії КПЗУ (1919—1928)». Вид-во Львівського університету, 1965, стор. 226.

⁷⁾ Там же, стор. 230.

⁸⁾ Там же, стор. 234.

⁹⁾ Там же.

на»,¹⁰⁾ що виключена з партії зусиллями Сталіна-Кагановича більшість ЦК КПЗУ пройшла історичну перевірку. Ніхто з них, як про рокував Каганович, «не пішов у табір фашизму чи націоналізму». Вони переїхали до СРСР, де стали жертвами «ежовщини».¹¹⁾

Тепер у перспективі десятиріч стає ясним, що руками Кагановича Сталін скеровував західньоукраїнський комуністичний рух не на підтримку української національно-визвольної боротьби, як того вимагала програма Комінтерну, а на підтримку москвофільства, на «вз'єднання» Галичини через УРСР з Москвою. На русифікацію Галичини, чого Сталін пізніше й добився.

Каганович точно виконував вказівки Сталіна і щодо прискореної українізації, і щодо прискореної боротьби з українським націоналізмом. Так само він був на Україні (а пізніше і в Москві) правою рукою Сталіна в боротьбі з троцькізмом, і троцькісти слушно називали його «сталіновою дубинкою».*)

Силами, на які Каганович сперся в КП(б)У при переведенні українізації, були насамперед українські комуністи. Це здебільшого боротьбисти, які у попередню добу були, як казав Скрипник на XII з'їзді РКП(б), «розігнані». Щоб поповнити ці кадри, Каганович ужив заходів, щоб з розпущеної Комінтерном у 1925 році Української Комуністичної Партії (УКП) якнайбільше членів прийняти до КП(б)У. Та кількість укапістів була в той час незначна. Терором ГПУ і різними провокаціями масове членство цієї партії було розігнане.

Каганович домагався українізації партійного апарату. Він висував на партійну роботу боротьбистів. Декілька з них потрапило в апарат ЦК КП(б)У, а пізніше призначено їх секретарями окружкомів (Чабай у Полтаві, Мусульбас в Одесі, Маркітан у Чернігові). Секретарем ЦК КП(б)У з питань культури був висунутий колишній боротьбист Панас Любченко, його ж поставлено головним редактором українізованої газети ЦК КП(б)У «Комуніст». Декілька українців висунуто керівниками агітпропів окружкомів партії і на інші партійні та державні пости. Наприклад, колишній боротьбист Олександр Лісовик був поставлений головою Артемівського окрвиконкому і членом президії ЦВК СРСР; Михайло Полоз (колишній боротьбист) — нар-

¹⁰⁾ Там же, стор. 228.

¹¹⁾ Там же, стор. 241.

*) У 1934 році, у м. Мерві (Туркменська РСР) автор цих рядків розмовляв про Кагановича з начальником політвідділу Туркменської горно-кавалерійської дивізії Майоровом. Цей видатний діяч червоної армії був висланий у середню Азію за троцькізм (тоді троцькістів ще не розстрілювали). Каганович був тоді вже у Москві — другим секретарем ЦК ВКП(б); автор цих рядків говорив Майорову про Кагановича, як про талановитого організатора. Майоров, який, до речі, був, як і Каганович, єврейської національності, сказав: «Так, організатор добрий у тому розумінні, що в Америці він легко міг би стати мільйонером. Але Каганович жодний комуніст».

комом фінансів УРСР; колишній член УСДРП робітник Офанасій Буценко — секретарем ВУЦВК-у, колишній член УСДРП Євген Касяненко — редактором газети «Вісті ВУЦВК-у» (після смерті В. Блакитного) і деякі інші. Звичайно, ці особи й раніше були помітними працівниками в КП(б)У, але Каганович висунув їх більш сміливо. Взагалі за Кагановича знання української мови стало в багатьох випадках передумовою висунення на керівну партійну й радянську роботу. Сам Каганович вивчив українську мову і робив нею доповіді, вимагаючи того ж від секретарів партійних комітетів. І все ж у цілому висунення українців на керівні пости було недостатнє: Каганович більше наполягав на українізацію неукраїнців.

Найважливішим чинником українізації був освітній апарат з наркомосом на чолі. Цей апарат почав українізуватися ще на початку 1920 року, коли наркомом освіти призначено колишнього боротбиства Григорія Гринька. Багато зусиль приклав до українізації цього апарату Олександр Шумський під час перебування на посту наркома освіти (1924—1927 рр.). Микола Скрипник, який став наркомом освіти з 1927 року, перетворив цей наркомат на могутній штаб українізації, куди притягнуто найкращі українські освітні та культурні кадри. У ті часи наркомос керував усією освітою і культурою (усі школи, позашкільна освіта й дошкільне виховання, усі театри, музеї, естрада, музика, малярство, кіно, в частині українізації також газети й видавництва).

Важливою подією в історії КП(б)У, що значно прискорила українізацію, був червневий (1926 року) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, який ухвалив «Тези про підсумки українізації». Вперше і востаннє (до сьогодні) ці тези ствердили, що в минулому, зокрема у 1917—1918 роки, КП(б)У робила помилки в національній політиці на Україні, що приводило до поразки радянської влади. Тези вимагали прискорення українізації, створення більшовицьких кадрів на українському культурному фронті, ступневої українізації робітництва. Тези вимагали збільшити видавання української літератури; підкреслювали потребу боротися проти порушень конституції союзними органами. Також висловились за об'єднання в УРСР суміжних з нею територій, де живуть українці. Головною небезпекою на Україні тези називали російський націоналізм і закликали усіма силами поборювати його. Після червневого пленуму українізація пішла швидкими темпами.

Однак наймогутнішим поштовхом українізації було масове українське відродження знизу, що охоплювало мільйони українців і що було кероване українською інтелігенцією. Програвши війну за самостійну державу, український народ взявся у радянських умовах здійснювати своє національно-культурне відродження. А цьому дуже сприяла партійна політика українізації.

Доба українізації була найсвітлішою сторінкою України під більшовицькою диктатурою. У вільній українській історіографії цю добу називають «Українським відродженням». Найважливішою стороною цього процесу було злиття в один потік масового національного відродження з партійною політикою українізації, яка хоч і була обережною, стриманою, а часом і саботованою партійним апаратом, проте не ворожою, як досі, а сприятливою національному відродженню українського народу. Керована державою українізація надавала масовому рухові певности, позбавляла його провінційности, активізувала його; так само масовий рух підштовхував державний апарат і партію в проведенні українізації.

Характеристичними для цієї доби були такі явища, коли, наприклад, передовіший селянин, який до революції підроблявся під «панську» російську мову, в роки українізації не просто повертався до народно-го мовного пня, а починав збагачувати народну говірку літературними українськими формами, запозиченими з газет, а головне від начальства, до якого він часто звертався, і яке сміливо державною рукою ширило українську мову й культуру. Такі передові селяни й інтелігенція зближали народну мову з літературною. Під кінець двадцятих років передова сільська молодь сипала, як з рогу достатку, старовинними українськими приказками, які досі зберігалися тільки серед старих людей. Звільнене від русифікації українське село зідхнуло на повні груди.

Українська молодь із села масово посунула до міста, як студенти, робітники й службовці. До національної свідомости було розбуджене спочатку робітниче передмістя. Підтримані партійною українізацією передмістя і виходці з села тиснули на державні апарати, на міську верхівку. Масові обов'язкові курси українізації змушували працівників апаратів вивчати мову і здавати іспити за першою категорією, без чого існувала загроза втратити роботу.

Під кінець двадцятих років усі російські газети в УРСР були переведені на українську мову, крім чотирьох: «Вечерние известия» в Одесі (цю газету передплачувала на чужоземну валюту велика кількість єврейських емігрантів з Америки), «Приазовский пролетарий» у Маріуполі, «Диктатура труда» в Юзівці (Сталіно) (тепер Донецьке) і ще одна районна газета у Красному Лучі Луганської області. На початку тридцятих років ЦК КП(б)У шукав редактора для українізації головної з цих газет — «Диктатури труда». Але розгром українізації у 1933 році обірвав цю справу на півдорозі.

Державні й кооперативні видавництва випускали в роки українізації переважно українську літературу. Наклади українських книжок перевищували наклади російських приблизно у такій пропорції, як тепер (1967 рік) наклади російських видань в УРСР перевищують наклади українських. Керований Миколою Скрипником Наркомос УРСР

додержувався погляду, що російське населення України дістає з РРФСР російської літератури й газет більше, ніж українське населення в УРСР має української.

Усі оперові театри в УРСР були українізовані. Їхні лібретто перекладали на українську мову кращі поети (як Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра та інші) і зрусифіковане міщанство призвичаювалося слухати з оперової сцени українську мову не тільки «Запорожця за Дунаєм», але й «Фавста», «Ріголетто», «Євгенія Онегіна». Це робило великий психологічний перелом в українському місті, вирівнювало колись «мужичу» українську мову з колись «панською» російською.

Провідними «академічними драматичними театрами» в УРСР стали українські. У столиці Харкові це був «Березіль», у Києві — театр ім. Франка (спочатку він був у Харкові, а «Березіль» у Києві), «Театр революції» в Одесі, театр ім. Заньковецької в Дніпропетровському. Деякі міста, в тому числі й столиця Харків, зовсім не мали російських державних театрів.

В роки українізації все українське населення УРСР було забезпечене рідною школою. Національні меншості дістали свою школу. Багато людей, які вважали себе росіянами, і чимало справжніх росіян послали своїх дітей до українських шкіл, вважаючи, що російська школа на Україні безперспективна. Середні школи, які тоді називалися професійними школами, були також у більшості українізовані. Професори високих шкіл прискорено вивчали українську мову і багато з них уже читали лекції по-українському. Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) спішно підготовляла термінологічні словники з усіх галузей наук. Але українізація вузів і наукових закладів була обірвана розгромом українізації на початку тридцятих років.

Комуністичний університет імени Артема при ЦК КП(б)У, який випускав партійні кадри, був цілком українізований. Його випускники знали українську мову краще, ніж російську. Інститут марксизму, що готував викладачів ідеологічних дисциплін для вузів, теж представлявся на українську мову.

Заслугою Скрипника було висунення проекту, якого він не встиг здійснити, — запрошення з Галичини п'яти тисяч учителів для дерусифікації Донбасу. Ці вчителі, не знаючи російської мови, могли б краще, ніж місцеві зламати спротив українізації в Донбасі.

Певні успіхи були досягнуті в справі українізації червоної армії на Україні. Ця робота розпочалася ще задовго до українізації, але до XII з'їзду РКП(б) великого успіху не мала. До творення українських військових частин партію спонукала війна з армією Української Народної Республіки. У цій війні українській національній армії протистояла російська червона армія, що надавало боротьбі не «клясового

характеру», як того хотіла партія, а національного: виходила війна Росії проти України, а не «внутріукраїнська класова війна», як класовою була війна в Росії з Колчаком, Денікіном, Врангелем та іншими білими генералами.

Це викликало окупаційний характер більшовицької влади на Україні і для КП(б)У було дуже небезпечним. Тому на початку 1920 року нарком військових справ РРФСР Л. Троцький видав таємний наказ «приступити до пляномірної закладки фундаменту української робітничо-селянської червоної армії на перший час як кілька зразкових полків... з українським командним складом та командою в українській мові.¹²⁾ Передумовою до цього наказ Троцького вважав «поголовне роззброєння населення», чого, однак, на Україні і після закінчення громадянської війни не було досягнуто. Через те з наказу Троцького народилась у 1920 році тільки Харківська Школа червоних старшин, де викладачами були переважно галицькі офіцери з колишньої Червоної Української Галицької Армії (перед тим УГА).

Але українських військових частин не створено і випускники Школи червоних старшин мусіли йти в російське військо, переважно за межі України, що ставило їх у тяжке становище. Їх трактували, як явище чужорodne і відомі випадки, коли ці старшини трактовані як меншеартісні, кінчали самогубством. Тільки після XII з'їзду РКП(б) почалися у цій справі зміни. Червнева (1923 року) нарада РКП(б) з національного питання ухвалила, як уже сказано, творити в окремих республіках національні частини червоної армії, зокрема, на Україні — «одну міліційну дивізію».

В добу українізації дещо змінився принцип формування червоної армії. Поруч казарменних частин почали творитися міліційні територіяльні частини, типу швейцарської армії, з відривом вояків від роботи тільки на кілька місяців для проходження перевешколу в місцевій окрузі. Цей демократичний принцип сьогодні повністю ліквідований із страху ЦК КППС перед озброєним народом, зокрема перед озброєним народом України та інших неросійських республік. У роки українізації були певні успіхи в творенні українських територіяльних частин. Офіцерів для цих частин постачали Харківська Школа червоних старшин і створена у Києві українська військова школа.

Крім того, вжито заходів, щоб мобілізовані в армію українці відбували службу по можливості на Україні. Цього вимагав Скрипник ще на XII з'їзді РКП(б), де він казав: «За останню мобілізацію взято до армії 60 тисяч українських селян, що пішли в Росію... Армія досі залишається знаряддям русифікації української людности і всіх інших національностей... Ми звикли йти століттями битим шляхом

¹²⁾ Юр. Тютюнник. «Зимовий похід 1919—1920 рр.» Коломия—Київ, 1923, стор. 84—87.

і не розуміємо, що приймаючи положення по національному питанню, ми де в чому зобов'язані».¹³⁾ Під час українізації в багатьох регулярних частинах червоної армії на Україні уся політосвітня робота стала вестися українською мовою. Був українізований кінний корпус Червоного козацтва із штабом у Гейсині. На початку тридцятих років, коли загострилися взаємини партії з населенням і особливо з селянством, територіальний принцип формування червоної армії був відкинутий, а після заборони українізації були ліквідовані українські військові частини і закрита Школа червоних старшин. Відтоді мобілізованих до війська українців більше, ніж будь-коли до того, спрямовують служити за межі України.

Спроби творення в СРСР неросійських частин червоної армії довели, що національна армія без власної повноправної держави не можлива. Армія є головна ознака суверенної державности. Українські військові частини, підпорядковані російському генеральному штабові в Москві, почували б себе дискримінованими і ставали б вогнищем незадоволення. Такі українські частини не могли існувати в часи більшовицького інтернаціоналізму, коли партія відмежовувалася від російських імперських традицій. Тим паче неможливими стали неросійські військові частини тепер, коли радянська армія виховується на російських великодержавницьких традиціях. Українське військо не сполучне з культом Петра I, Суворова, з осудом Івана Мазепи, усієї української визвольної боротьби. Українська армія з російським духом — нонсенс. Нині в СРСР може існувати тільки російська армія з окупаційним режимом у неросійських республіках, позбавлених мати власну військову силу. Ці висновки підтвердив рішучий виступ польських комуністів 1956 року проти нав'язаного їхній армії з Москви маршала Рокосовського і російських військових «інструкторів». Цим маневром Москва хотіла ступнево накинути Польщі окупаційний режим «союзної республіки», приєднати її до СРСР, як були приєднані Прибалтійські держави, а раніше Україна та інші неросійські республіки. Тільки вигнавши Рокосовського з Польщі, польські комуністи врятували незалежність своєї держави.

Підштовхуваний Скрипником і наркомосом ЦК КП(б)У домігся в Москві, щоб були задоволені культурні потреби українського населення за межами УРСР. В промові на нараді у червні 1923 Скрипник ставив це питання так: в РРФСР мешкає понад сім мільйонів українців; у Сибіру — 1 202 000, на Кубані — 2 273 000, на Поволжі, у Самарській, Курській, Воронізькій та інших губерніях — 2 786 000, у Киргизській (тоді туди зараховувався й Казахстан) та Татарській рес-

¹³⁾ «XII с'езд Российской коммунистической партии (большевиков)». Стенографич. отчет, 17—25. IV. 1923 года. Цитовано за «Документи українського комунізму». Вид-во «Пролог», Нью-Йорк, 1962, стор. 74.

публіках — 654 000. «Разом понад сім мільйонів... Як же їх обслуговують культурою?» — запитував Скрипник. І відповідав: останніми роками на всю РРФСР видано тільки дві брошури українською мовою. «Цього ніби малувато, щоб культурно обслуговувати оці 7 мільйонів. Зате, щодо шкіл першого ступеня то їх є 820, другого ступеня — 46, технікумів усього тільки два — це теж на 7 мільйонів людности».¹⁴⁾

А за два місяці до цієї наради, на XII з'їзді РКП(б) Скрипник так критикував культосвітню роботу серед українців за межами УРСР: «В одній лише Саратовській губернії у губкомі є єдина в Росії українська секція... лише Саратовський і Самарський губкоми визнали за необхідне провадити роботу українською мовою... Воронізький заявляє, що організувати українську секцію недоцільно. Царицинський (тепер Волгоградський): ,непотрібна, недоцільна', Курський: ,цілком зайва', Кубанський: не дав зовсім ніякої відповіді... Нам необхідно в цій галузі вжити заходів для того, щоб провадити роботу на рідній мові людности».¹⁵⁾

І заходами Скрипника населення найбільш заселених українцями районів поза Україною було забезпечене рідною школою. Створено кілька педагогічних технікумів, український відділ при педагогічному інституті в Краснодарі. Там же виходила українська газета «Червоний стяг». При всіх губкомах партії, де була українська людність, були створені українські секції. Велика кількість української літератури і всі підручники для шкіл ішли в ці райони з УРСР. З розгромом українізації після 1933 року всі українські школи та культурні заклади за межами УРСР були ліквідовані і сім мільйонів українців підпали тотальній русифікації.

Доба українізації тривала усього десять років — з 1923 і до 1933 року. В тридцятих роках ЦК ВКП(б) взяв курс на великодержавний шовінізм, на русифікацію й обмеження прав союзних республік.

П о п р а в к а

У попередній, VI статті «Сторінок з історії Комуністичної Партії України», надрукованій у «Сучасності» ч. 7 (79) за липень 1967, стор. 82, зроблена помилка: надруковано, що Російська комуністична партія (більшовиків) була перейменована на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) на XII з'їзді партії в 1923 році. Це перейменування сталося на XIV з'їзді в грудні 1925 року.

¹⁴⁾ «Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923» (Стенографич. отчет, стр. 47—50 и 203—208). Цитовано за «Документи українського комунізму», стор. 87.

¹⁵⁾ Цитований «XII с'езд...». За «Документи українського комунізму», стор. 73—74.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19
гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний план відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Столипінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол. або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ
вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» і «Сучасність».

АСПІРАНТ ІВАН ГУЦУЛ:
(ІВАН БУТКОВСЬКИЙ):

ОСТАННЯ СОТНЯ

Від ран, нанесених йому в наслідок трамвайного нещасного випадку, помер у Мюнхені, 5 серпня 1967, на 58 році життя Іван Бутковський. У покійному українська громадськість несподівано втратила колмишнього підполковника Української Повстанчої Армії — командира IV Военної округи УПА-Захід та шефа Місії УПА за кордоном, члена УВО та ОУН, офіцерського аспіранта ОНО «Карпатська Січ».

Із збірника «Карпатська Україна в боротьбі» (видання Української пресової служби, Відень 1939, 232 стор.) передруковуємо його статтю-спогад про «Останню сотню», яка в березні 1939 боронила Хуст і командиром якої був І. Бутковський-Гуцул — тоді 29-літній учасник визвольної боротьби Карпатської України.

Редакція

У четвер, 16 березня, від раннього ранку у владній будові в Хусті кипить праця. У кімнатах складають кулемети, на коридорах набивають стрічки. На подвір'ї великий рух — багато людей, переважно молодь. Це ті, що прийшли по зброю, щоб з нею в руках зустрічати ворога. Озброєні відділи відходили на визначені становища в місті і поза містом. Усе відбувалося в якнайкращому порядку під кермою кількох старшин ОНОКС*).

Перед полуднем відійшла на фронт у напрямі Кривої ще одна сотня під командуванням чот. Ц. Решта готувалася до відвороту. Коло 3 години пополудні все було зформоване у відділи, кожному призначена його функція.

Як командир задньої сторожі я дістав наказ піти з невеликим відділом на міст за Хустом у напрямі Кривої (захід), стягнути обсаду цього моста, а повертаючи, постягати всі відділи, розкинені по місту, і з так утвореною сотнею боронити задів головного відділу при відвороті, що мав відбуватися в напрямі Тячова.

За кілька хвилин ми — 30 людей з 5 кулеметами — відійшли на залізничний двірець, щоб звідти, поза залізничний шлях, дістатися до

*) ОНОКС — Організація народної оборони «Карпатська Січ».

означеного моста. Головна колона саме минала двірець, як із Замку посипалася за нею перша серія стрілів з ворожого кулемета. Це стріляли місцеві мадяри, озброєні чехами. З другого боку моста було чути безперервний вогонь мадярського війська. Ситуація була серйозна, і не можна було втрачати ні однієї хвилини. Мені повторено на двірці наказ, доручаючи виконати те, що вдасться, і по змозі якнайшвидше відступати.

Швидким темпом, поза залізничий шлях, посувався цей зв'язок останньої сотні у вказаному напрямі. Але було вже запізно. Мостом котилася лявіна ворожого війська, розливалася по долині Тиси, по вулицях міста.

Спостережений ворогом відділ мусів чим швидше відступати і шукати кориснішого терену для зустрічі з ворогом. Відділ наблизився до двірця, з якого він вийшов не цілу годину тому.

Нараз з усіх боків затріскотіли ворожі кулемети, немов сміялися з трагічного становища оточеної горстки січовиків. У такій ситуації думати про збереження життя було чимось надто сміливим, а навіть смішним. Треба було зайняти таку позицію, з якої можна було б якнайдорожче продати життя. А такою позицією могли бути горбок за двірцем і берег Тиси. Отже треба було очистити цю полосу від ворога.

Кільканадцять хлопців, скриваючися по кущах, продиралося на горбок, решта попри касарні січового Коша — попід скелею на берег Тиси. Ворожий вогонь не втихав. Замок, двірець, різня, крайні будинки міста і горбок за двірцем безнастанно сипали кулями, ближчі — гранатами. Під скелею я впав, оглушений гранатним вибухом, обсіпаний відламками та камінням. Але за кілька хвилин я встав майже не пошкоджений. Горбок був уже очищений, порядок у відділі привернений. Уже зайнято позиції за берегом річки. П'ять кулеметів і коло двадцять крісів відповіли на ворожий вогонь.

Почався завзятий бій, що тривав кілька годин. Падали ворожі кулеметні гнізда, що знаходилися на незабезпеченій рівнині. Шляхом за місто виїхали гусаком роверисти, за ними з-поза хат висунулися піхотинці. Під охороною їхнього вогню роверисти, мабуть, хотіли дістатися до насипу Велятинського моста і з крила вдарити на позиції січовиків. Однак, не зважаючи на сильний напір, вони не могли нічого вдіяти, бо всі, що намагалися вийти за місто, падали. Успіх додавав січовикам ще більшої відваги і певности себе. З ворожого боку впало кілька гарматніх пострілів, але ніхто не звертав на це більшої уваги, бо набої розірвалися кількасот метрів задалеко. Перелетіли два ворожі літаки. Битва йшла далі. Головним завданням було за всяку ціну не випустити ворога за місто і втриматися на своїх позиціях до вечора.

Смеркло. Здеморалізований сильним відпором і своїми втратами, ворог перестав стріляти і відмовився від випадку за місто. З руками та обличчями, обсмаленими димом, усі живі і здорові січовики тихо

та непомітно посувалися берегом Тиси в напрямі Велятинського моста, насип якого на всякий випадок міг бути ще кращою охороною, ніж попередня позиція. Ворожий напад з-поза Тиси можна було там легко відперти, під час коли такий напад у попередніх позиціях напевно став би для січовиків катастрофальним.

Головна колона вже була віддалена від задньої сторожі на понад три години маршу. Отже треба було чим швидше посуватися за нею і налагодити зв'язок.

По другому боці моста з'явилося кілька людей, які зараз же скрилися за насипом. За кілька хвилин вислана стежа привела чотирьох людей у чеських військових мундирах. Це була частина відділу, що боронив міст за Хустом — від сторони Королева. Їм удалося втекти за Тису і звідти горами, переслідовані ворожим військом, добилися до Велятинського моста, де чекали на вислід битви, що велася під Хустом; вони берегли міст, щоб ворог з-поза річки не міг дістатися на крило січових позицій. Це було найкраще, що вони в цій ситуації могли зробити; бо, хоч я, що боронився за берегом річки, вповні здавав собі справу з того, яка небезпека загрожує з боку цього моста, однак обсадити його не міг, бо кожний, хто намагався б до нього дістатися, мусів би загинути на відкритій долині від куль ворожих кулеметів, які ні на одну хвилину не переставали бити. Зрештою я зразу не думав про відворот, бо такої можливості я не бачив; тому йшлося тільки про те, щоб якнайдовше стримувати ворога і дати змогу головній колоні відійти якнайдалі. Але згодом, коли вдалося прорвати ворожий перстень і стримати напір від міста, виринула саме можливість відвороту під охороною ночі.

Час і спокій з ворожого боку принаглювали. Відділ, уже в кількості 24 людей, майже бігом рушив далі. Обминув село Сокирницю, увійшов у Салдобош. Тут помітний великий рух. Селяни зголошують, що по хатах багато січовиків, які не знають, що мають робити і куди йти. Це були саме ті відділи, що мали ввійти в склад останньої сотні і які при вході мадярського війська до Хусту відтяглися, не маючи можливості в малих групах ставити ворогові успішний спротив. Без зайвої втрати часу повідомлено всіх, що на вулиці збірка всіх відділів, які знаходяться в селі.

Сотня стояла готова до походу. Перевірено всі кулемети, мабуть, у кількості 11, і муніцію, якої було вже досить. Вийшли кілька кілометрів за село, як на захмареному небі появилася тремтяча заграва. Не треба було приглядатися їй довго, щоб переконатися, що це світло рефлекторів, які наближаються від сторони Хусту. Ще декілька хвилин, і в снопах сліпучого проміння видно було темні силуети хат Салдобоша. У селі вони зупинялися, їхали поволі.

Користаючи з їхнього хвиливого постою, сотня погнала щосили наперед. Там далі наближався насип вузькаторівки з північно-західного напрямку до шляху, а відтак ішов рівнобіжно з ним. Отже

цей насип міг бути єдиним місцем на цій рівній долині, з-поза якого можна було успішно боронитися. Трохи далі на північ був насип нормальної залізниці. Треба було розташуватися за першим насипом, бо рефлектори вже виїхали за село і снопами світла досліджували терен. Відділ лежав непомітно, кожної хвилини готовий промовити до ворога своїми кулеметами. А зв'язковий, який ще з Сокирниць поїхав на ровері за головною колоною, не повертався.

Моторизований відділ просувався з двома рефлекторами. Уже можна було нарахувати кілька одиниць. Промені рефлекторів, що поверталися в усіх напрямках, дали змогу ствердити, що за ними їхали панцерники.

У цій позиції, з такою зброєю і з малою кількістю набоїв було безвиглядним ставати з ними до боротьби. Вони легко могли дістатися до того місця, де вузькоторівка наближалася до шляху, а звідти перехресним вогнем зліквідувати весь відділ. Отже треба було повзти в північному напрямі і дістатися на високий насип залізничного шляху. Там без порівняння було безпечніше. Але завелика віддаль, п'яťма і ослаба сила кулеметних та крісових набоїв не давали жадних виглядів на успіх в обстрілюванні опанцереного ворога.

З цього місця було ще коло 10 кілометрів до Тячова. Беручи до уваги те, що головна колона була віддалена від задньої сторожі на кілька годин маршу, можна було здогадуватися, що вона вже давно ввійшла в Тячів і тим самим була на румунському кордоні. Отже завдання задньої сторожі було виконане. Ворожі панцерники, які поволі їхали в напрямі Тячова, не могли бути жадною загрозою для тих, що вже мали бути на кордоні; тільки звіти відворот нашої задньої сторожі, яку позбавлено контакту з головним відділом, можна було назвати окремим, самостійним загonom.

Посуваючись у північно-східньому напрямі, відділ дістався до села Вонігова. Тут стверджено, що по дорозі відлучилося кільканадцять людей. Розвідка знайшла одного чоловіка, який ніби мав би бути висланий як зв'язковий до командира задньої сторожі. Він оповідав, що властиво жадних наказів не дістав, бо саме тоді від сторони Буштина заатакував головну колону відділ озброєних цивільних мадярів. Наслідком цього вони подалися на бік, щоб обминути Тячів, який уже також був зайнятий місцевими мадярами. За його інформаціями, головна колона мала податися до села Барова, де думала чекати на задню сторожу й опісля добиратися до румунського кордону. Отож треба було йти до Барова. Однак розвідка самого села, як і всієї околиці, дала негативні висліди. Ніде не видно було жадних слідів. Цей факт, як також неясні інформації цього ніби зв'язкового і нарешті сама його особа, відома командирові як дуже непевна, розвіяли надію на зустріч з головною колоною. У Барові він говорив, що, можливо, вони подалися на південь і через міст коло Буштина перейшли за Тису. У такій ситуації не можна було довго надумува-

тися. Багато місцевих зраджувало охоту розійтися один по одному чи малими групами по різних селах, заки мадяри спостережать їхню відсутність дома. Годі було примушувати їх маршувати далі в непевне, чи радше — на певну смерть. Це були ще майже діти, 16-18 літні, які виснажені голодом і трудом не являли собою жадної бойової вартости.

З мого дозволу всі місцеві розійшлися. Зі мною залишилися тільки галицькі емігранти — в кількості понад 40 людей. Ця група, забравши з собою дев'ять кулеметів (один або два загубилися перед тим), пішла простою лінією на південний схід, щоб вийти над Тису — між Тячовом і Бедевлею.

Ранок застав нас на горбках Тячівських Лазів — цілковито вичерпаних та голодних. Там ми зустрінулися з двома мадярськими стежами, яких з огляду на віддаль ми не могли зліквідувати, а ті чим швидше відступили в напрямі на Тячів. На краю Бедевлі нас зустріли озброєні цивільні мадярони та жида і в нахабний спосіб зажадали від нас скласти зброю. Від сторони Тячова вже видно було військо, яке надходило. В один момент січовики зайняли потічок, що плив долиною до Тиси і відкрили вогонь.

Усі ворожі намагання оточити нас від сторони річки були даремні. У потоці, який був знаменитим коридором до кордону, панував незвичайно веселий настрій. Цей бій можна було назвати «змаганням у націлюванні»: у ньому тарахкотіння кулеметів мішалось із сміхом та жартами. Більшість — це «старі вояки», бо вже мали за собою бій під Хустом.

Два ворожі панцерники маневрували по шляху, але не могли дати жадної допомоги наступові піхоти, бо знаходилися за насипом залізничного шляху. Не могли також використати до обстрілювання містка, попід який плив потік, бо він вився по долині в різні сторони так, що його течія не завжди була видною через отвір моста. Часами ворожий напір, зокрема цивільних, від сторони Бедевлі був такий сильний, що здавалося, що їм удасться зайняти долішню частину потічка. Вони використовували купи гною, висипані рядами на полі, та ближчі будинки і підсувалися досить близько до січових позицій. Але часті закрути потоку уможлилювали в такі хвилини брати ворога в перехресний вогонь, а вигнаних з-поза куп гною чи будинків — легко ліквідувати на рівному полі, під час утечі. Так ступнево відділ посувався на бік, до річки, промощуючи собі дорогу, і на кінець, по двогодинній битві, опинився на березі Тиси.

Під охороною вогню, втримуваного останніми набоями, половина відділу перейшла річку — кордон, а відтак перейшла друга половина, вистрілявши рештки набоїв. У Румунії вояки, що весь час стежили з другого берега річки за перебігом битви, прийняли нас досить ввічливо, але старшини, які прийшли згодом, — «по-циганськи». Від грабежу годинника в мене почався загальний грабіж усього відділу. Рі-

шено видати наш відділ назад. На шляху із села Ремет до Малого Тячова, де мали нас передати мадярам, два вищі офіцери побили мене до крові. На станиці прикордонної сторожі повторилося те саме тільки в гострішій формі, при чому вжито прикладів крісів. Там також побили одного підстаршину, мабуть, десятника М. З цієї нагоди скористалося декілька чеських старшин, які там знаходилися, і вони виладували на нас весь зміст свого «всеслов'янства».

Приготований на все відділ, оточений румунськими вояками, перейшов через міст, де окликами дикої радості привітала його мадярська стійка. Оточений з усіх боків, відділ ішов доріжкою понад берег річки, де ще лежали не похоронені трупи в січових мундирах і цивільні. На вулицях міста велика юрба народу зібралася на військову параду. Саме в цю юрбу впроваджено січовиків, гордих та незламних. Бура диких криків та опльовування були першим привітом, який кинула юрба безборонному відділові в синіх мундирах. Зараз же за цим «привітом» прийшли удари насамперед п'ястуками і копання, які згодом перемінилися у жахливу масакру. Озброєні цивільні мадяри били прикладами, кололи наїженими багнетами на крісах. Стогін катованих і плач частини юрби мішалися разом в один несамовитий гук. Січовики падали один за одним. Мучили також психічно: що якийсь час приходили старшини і заявляли, що це все вже закінчиться, що нині чи завтра ми будемо повішені. Лікар не хотів перев'язати мене, бо, як казав, «пощо маю мучити вас, коли цими днями однаково будете повішені».

Я, будвши вже сильно побитий у Румунії, не відчував так сильно ударів і старався заслонити собою хлопців. Коло автомашини, що стояла на дорозі, впав В., на якого кинулося кілька з крісами. Я ліг на нього і встиг всунути його голову під автомашину. У цю хвилину два наїжені багнетами кріси впали на нас: один вбився мені в горішню щелепу, другий — у плечі. Хтось ударив мене прикладом, і я втратив свідомість.

Частинно переведено, а частинно перенесено тих, хто залишився при житті, на подвір'я магістрату. Уставлені в ряд під стіною, ми очікували смерть. Уже винесено скриню з набоями. Озвірілі банди ладували кріси. Але мадярські старшини не дозволили перевести ексекцію на місці. Вони вже мали інший плян.

У тюрмі січовики поводитися гідно та спокійно, готові кожної хвилини вмерти. Довелося пережити надзвичайно болючі та радісні моменти. З нами сиділо кільканадцять арештованих «русинів», які на появу мадярських вояків або цивільних посіпак несамовитими голосами ревли «ельєн модьор орсаг», «смерть Волошиніві» тощо. Однак ситуацію врятував Ю. С. з мого відділу — старий емігрант. Він тричі крикнув грімким голосом «слава Україні». Він упав на землю змасакрований, але своїм вчинком здивував ворогів та «русинів», які вже більше не кричали.

День за днем проминав на допитах і побоях. Кінець-кінцем прийшло 23 березня. Цього дня почалося сортування в'язнів, які не мали громадянства Карпатської України, на дві групи: на «лендсл орсаг» і «орос емігрант». Перші — це польські громадяни, другі — емігранти з колишньої Росії. Сортування відбувалося при допомозі польського шпигуна Пінязя, який кілька днів перед окупацією Карпатської України появився в Хусті і там попав у січову в'язницю. Деякі галичани самі признавалися до польського громадянства, на інших показував шпигун. І так перейшли до цієї групи всі, що залишилися в живих після різанини на вулицях Тячова. Незабаром вони стояли на коридорі в рядах. До цієї групи не попали С. і П. — емігранти з попередньої війни, з яких один мав чеське, а другий словацьке громадянство; не попав у цю групу також і я. Щойно того дня ми прийшли до свідомости.

При переслуханні я сказав тільки, що я східноукраїнський емігрант, народжений у Кам'янці Подільському. Польський шпигун, хоч був переслуханий у команді Карпатської Січі в моїй присутності, не міг мене пізнати, бо я не тільки до себе, але взагалі до людини не був подібний.

З балачок та поведінки жандармів уже було відомо, що чекає на цю галицьку групу. У перших рядах стояли ті, що своєю відвагою і посвятою в боях під Хустом і Тячовом світили прикладом для інших; це — М., В., Р. Разом їх було понад тридцять осіб. За хвилину вони відійшли, щоб від'їхати на кордон, де коло Татарова чекали на них польські кулемети.

А йдучи вулицями Тячова, вони, свідомі своєї долі, співали «Ще не вмерла...» Вони, герої, незламно вірили, що не вмерла і не вмере. Вірило з ними і все населення Карпатської України, якому вони залишили безсмертну легенду; вірив у те й кат, що бачив, як спокійно, без страху і без жалю, йшли вмирати ці борці за велику ідею.

А вірити він мусів, бо таких як вони, є 45 мільйонів.

СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: **ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ**

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

3 березня 1920

Мазуренко розгортає діяльність і кидається на всі боки. То йому кортить зв'язатися з італійськими соціялістами, що цілковито підтримують Радянську Росію; то навіть з самими радянськими представниками, і покликається при цьому на авторитет М. Грушевського та В. Винниченка (головно, цього останнього), що, мовляв, стали на радянську плятформу, то знову шукає зв'язків серед найбуржуазніших масонів, як Канті та Торріджеані (цей останній, здається, голова масонської ложі).

Ще 29 лютого Мазуренко вислав телеграму до Шумицького, щоб приїжджав: «Ваш приїзд до Риму дуже бажаний»; мабуть, з огляду на його масонські зв'язки. А вчора він вислав такого офіційного листа до А. Ливицького:

«Вельможний Пане Андрію Миколайовичу! З прикладених тут копій з перекладами листів до мене моїх приятелів і друзів української незалежності Ви побачите, як щиро вони нас підтримують у моїх заходах.

«Про особу Л. Біссолаті Ви вже, звичайно, чули, а п. Канті — це дуже впливовий і поважаний член радикальної партії (партії прем'єра Нітті) і особистий друг міністра закордонних справ Шальойі. Всі відомі мені клопотання перед урядом Д. В. Антоновича і О. Севрюка я неофіційно передавав п. Канті, і він (також неофіційно) робив свої приязні нам заходи з добрими для нас наслідками. Звичайно, тут, разом із Канті, підтримує нас ціла велика група. Ім'я Торріджеані, нашого прихильника, повинно Вам, Андрію Миколайовичу, сказати саме за себе.

«На превеликий жаль, скоро нам доведеться розпускати місію, бо немає коштів. Зараз закриваю газету і зменшую пресову службу, і в цьому місяці ми вже не зможемо отримати платню. Д. В. Антонович розпочив більше, ніж 150 000 лір. Прошу надіслати кошти, бо в нас ні на що і ліквідуватися...»

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

5 березня 1920

Вчора наша місія при Ватикані, а фактично о. К. Бон, робила офіційне прийняття — чай у своєму елегантному пансіоні св. Катерини на вшанування о. Дженоккі, Апостольського делегата на Україну.

Запрошено всю українську колонію. Сходи з вулиці на перший поверх були всі устелені квітами; квітами і пальмами та іншими орнаментальними рослинами був уставлений і великий сальон пансіону. Ми перебували ніби в якому екзотичному саді. Отець Дженоккі стояв при кінці сальону, і о. Бон підводив нас усіх за чергою й представляв.

На мене о. Дженоккі зробив сильне враження: високий, міцний, з сухим аскетичним обличчям і проникливими очима. Коли говорив, ніби випромінював із себе внутрішню духову силу. Дуже цікава людина! Я його бачив уперше і, певна річ, не міг з ним говорити, бо було занадто багато іншої публіки.

Сьогоднішній «Іль Мессаджеро» приніс таку замітку:

«Українська місія вшановує о. Дженоккі.

«Українська місія в Римі зробила прийняття на честь о. Дженоккі, що, як відомо, призначений Папою Апостольським візитатором України. Отець Дженоккі... поїде насамперед до Варшави, щоб нав'язати стосунок із Апостольським представником у Польщі, монс. Ратті; потім поїде до Галичини, а звідти на Україну.

«Завдання, покладене на вченого ченця — зробити уважний дослід релігійного стану Галичини й України, особливо серед духівництва, яке, як інформують св. Престол, виявляє деякі тенденції, що дуже стурбували духовні власті Чехо-Словаччини та Угорщини і що вилились навіть у сепаратистичний рух, недавно засуджений св. Інквізицією».

Це писання «Іль Мессаджеро» стверджує мою думку, що місія о. Дженоккі ніяк не обмежується розподілом дарунків серед українського духівництва. Це тільки претекст, а ціль далеко глибша і важливіша.

Зрештою, про це писав «Іль Джорнале д'Італія» в числі від 27 лютого, в невідписаній статті «Ватиканські троянди й колючки». У ній знаходиться такий цікавий уступ:

«... Релігійна криза далеко серйозніша, ніж та, що супроводила за Пія X появу модернізму, цієї ідеологічно-еретичної мішанини, якої більшість не зрозуміла і яка не могла дати наслідків; криза, яка обтяжує організм Церкви в багатьох країнах і виявляється з особливо тривожними симптомами угорського духівництва, що домагалося скасування цілібату; з'явилися вимоги чеської ієрархії, що хоче мати національну Церкву, й української, що занадто симпатизує з православною схизматичською Церквою... (мабуть, з Українською Автокефальною Церквою — Є. О.). Це правда, що збунтовані

священики Богемії не мають серед себе єпископів, але швидкість та урочистість осуду з Ватикану виявляють, що кількість апостатів велика, а відпорність єпископів не надто сильна.

«Щоб не допустити до нового аналогічного скандалу на Україні, ось виїздить з Риму експерт цієї справи, папський посланець, який відзначається побожністю та культурою, вистачальними для виконання важкого завдання, але який за часів папи Сартра (Пія X — С. О.) не далі, як шість років тому, вважався за патріарха модерністів. Певно, він ним не був, бо був надто вченим і священиком з покликання, але його сплутали з модерністами, а навіть поставили на їх чолі завдяки тій атмосфері упереджень та страху, що різні Брессак і Мері дель Валь витворили навколо простої та лагідної душі папи Пія. І тепер цей, ніби патріарх зниклих модерністів, їде, щоб підтримати будинок, що хитається, в ту країну, яка одна з перших між новими незалежними націями дістала визнання св. Престолу.

«Мало коли в історії Римської курії виявляється так ясно й суперечно її подвійна функція політична і релігійна, що, з одного боку, збирає лаври, а, з другого, невдачі...»

8 березня 1920

Сьогодні Єремійв показував мені цікаву річ — щоденні звіти агента таємної поліції, якого Антонович приставив до Шумицького. При цих документах було й поквитування на 500 лір з печаткою італійської таємної поліції — «за інформації». Такого ж агента приставлено й до Мазуренка. Ось вам колишні приятелі. Мазуренко був цим страшенно вражений і тепер вірить Єремієву, що Антонович вислав до уряду звіт, в якому представив Мазуренка ні до чого не здатним. Італія, мовляв, ось-ось має визнати незалежність України, але ви забираєте мене з Риму, отже з цього нічого не буде.

А тим часом сьогодні був у мене в місії голова пресового відділу міністерства закордонних справ, п. Батакіярі, колишній член італійської делегації в Парижі. Він говорив мені, що Італія дуже зацікавлена у визнанні України, і якби це визнання тільки від неї залежало, вона давно б уже Україну визнала.

— В усякому разі, — додав він, — скеровуйте до мене всі ті статті та замітки, щодо вміщення яких в італійських часописах ви мали б якісь труднощі, і я вам їх міститиму.

— Дуже дякую вам!

— Агентство «Стефані» цілком від нас залежить і не може відмовити видрукувати те, що я пішлю. А які у вас зв'язки з нашими журналістами?

— По правді кажучи, зв'язки з ними лежали в нас досі головню на двох наших співробітниках — на пані Бальмен і на п. Шебедеву, я керував більше нашою внутрішньою працею.

— Але все ж таки вам особисто було б цікаво пізнати наших журналістів. Вони щоп'ятниці сходяться в каварні Буссі на віа Венето (мене до неї вже раніше запрошував Дзанетті з «Джорнале д'Італія» — Є. О.). Я сам дуже радо представлю вас нашим видатнішим.

— Дуже, дуже радо. Мене зворушує ваша ласкавість.

Але ходити до каварні вимагає грошей. Шеф українського пресового бюро мусів би не раз і не два почастивати журналістів. Я сказав про це Мазуренкові. Він добре розумів вагу таких зустрічей із журналістами і сказав, що «гроші треба знайти». Але з грошима взагалі зле. Яковлів прислав нові штати, і в них на пресу визначено всього 4 000 лір.

— Та як же? Ми ж у лютому вже жили за бюджетом у 7 200 лір.

— Так воно й буде, — відповів заспокійливо Мазуренко. — У мене ж є документ, що дозволяє витратити на пресу 7 200. Це вони, значить, уже без мене знову змінили.

— Треба закрити пресбюро, — каже М. Єремійв, — залишивши Онацького при місії та ще когось, бо з 4 000 лір існування пресбюро не можливе.

Шебедев ще вчора ввечорі, ніби передчуваючи ці скорочення, виїхав до Міляно. Мабуть, поспішився до Перепелиці, що повернувся з Парижу до Генуї, чи, вірніше, до Немі, де винайняв, як кажуть, чудову віллу на березі моря. Туди ж поїхав учора і Севрюк.

Тим часом Коссак шле всім листівки з Відня, заповідаючи свій швидкий приїзд. Прислав і «послові Мазуренкові» поздоровлення. І Мазуренко тепер не знає, що цей тон означає — чи він дійсно його вже з «головством» поздоровляє, чи тільки так підхлібно висловлюється. Він прислав листівку й Ніні, висловлюючи надію, що незабаром будуть разом працювати. Ніна також не знає, чи це просто формула швидкого приїзду, чи натяк на те, що він замінить Севрюка.

М. Єремійв завтра ввечорі їде до Парижу, пробуде там недовго і, якщо не буде потреби їхати до Лондону, зараз же (але це він мені цілком довірочно!) поїде знову до Варшави і там доповість про стан місії в Італії.

— Будьте певні, що після цього Антонович тут не покажеться!

Просив мене написати звіт про діяльність пресового бюро, що я й зробив.

*

Цікаву зустріч ми мали кілька днів тому. Кличе мене Мазуренко і просить прочитати листа, писаного французькою мовою. Пише Одет Кеун, кореспондентка паризького «Журналь де Деба», що хоче їхати на Україну для історичних і соціологічних студій на зразок тих, які вона зробила в якійсь там країні коло Сагари, також ще майже цілковито невідомій.

Порівняння з країною коло Сагари Мазуренкові не сподобалося, але все таки він попросив мене переговорити з нею і довідатися, чого

вона насправді хоче. Єреміїв відразу, на підставі того, що вона дала забагато рекомендацій, вирішив, що вона хоче — грошей. Я потелефонував до готелю «де Рюссі», де вона спинилася, і запросив прийти на другий день уранці.

Ми були втрьох, — Мазуренко, Єреміїв і я, — коли вона прийшла: молоденька, худенька, досить таки поганенька, з підведеними очима, приндзигльована, з великим декольте, хоч показувати, властиво, не було чого. Виявляється, — хоче полегкостей для подорожі по Україні.

— Я так люблю подорожувати! Страх, як люблю подорожувати! — затарахкотіла вона. — Але хочу просити вас, щоб ваш уряд дав мені якусь охорону, якогось провідника.

У нас усіх мимоволі появилася іронічна усмішка, і вона відразу реагує:

— А хіба що? Хіба вам це трудно зробити? Адже вам було б цікаво, щоб з'явилася про Україну якась цікава книжка... от як про країну біля Сагари, де я була. Ви пишете для політиків, для спеціалістів, а треба писати й просто для культурної публіки. Про Україну ніхто нічого не знає. Мої статті, які я готувала б для книжки, з'являлися б по найбільших журналах. Хіба це вам не цікаво?

— Навпаки, було б дуже цікаво.

— Так от... У чому ж труднощі?

— Бачите, у нас там війна. Треба проходити через фронт. А ви хочете якихось провідників, охорони. На війні, на жаль, як на війні.

— Але ж є місія, де немає війни...

— Ні, нема. У нас селяни воюють по всіх усядах... повстанці.

— Проти кого ж?

— Та проти більшовиків! Проти денікінців, проти поляків. Проти всіх напасників.

— То я не зможу побувати на Україні?

Ми переглянулися і знизали плечима.

— Мабуть, ні.

Але вона рішуче не хотіла цьому вірити.

— Але ж, панночко, зрозумійте: у нас там нема поїздів безпосереднього сполучення, що взяли б вас до призначеного місця. У нас треба занадто часто пересідати... взагалі, ніякого комфорту.

— Так, так, я знаю. І в тій країні, що біля Сагари, також немає залізниць, звичайні собі дороги, знаєте. Але мені альжирський уряд дав провідників, і я там побувала, все побачила і написала книжку. Зрештою, ми про це пізніше поговоримо; я хотіла б, щоб ви перше прочитали мою книжку, тоді ви знатимете, як я пишу і що мене цікавить. І в якому стилі. І тоді ви мені скажете остаточно.

— Чудово, — погодилися ми всі, і я взяв на себе прочитати її книжку, по яку мав піти в неділю, тобто вчора вранці; але не пішов, бо зле

себе почував — почалася ангіна. Дав про це знати Мазуренкові, щоб він повідомив Єремієва. Але Єреміїв дзвонить мені по обіді:

— Чи ви були в Одет Кеун?

— Ні, не був.

— Чому ж?

Так і так.

— Гм... Я б послав когось, так немає нікого. Сам дуже зайнятий. Але треба було б комусь піти, бо ніяково...

— Добре. Я попрошу Ніну.

Ніна погодилася, але книжки не дістала, бо виявилось, що авторка має при собі тільки один примірник, та й той тепер на руках. Передасть, як тільки отримає назад. Передала через Ніну свою візитівку:

«Шановний Пане! На превеликий жаль, я ще не дістала своїх книжок. Піду по них сама сьогодні по обіді і зараз же Вам надішлю. Мені дуже прикро, що Вас марно турбувала, але це зовсім проти моєї волі».

*

У «Волі» з'явилася така замітка: «За відомостями, які ми дістали з Києва, Ткаченко та Ю. Мазуренко арештовані і вивезені до Росії, де їх інтерновано. Інтернована також делегація Директорії, що гостювала в Москві, в складі пп. Бендзі, Любинського і С. Мазуренка...»

Ця вістка дуже стурбувала нашого Василя Петровича, бо ж йшла справа про його двох братів, і до того дуже лівих.

Але, зрештою, він вирішив:

— Брехня це все! Пропаганда...

Але от і в італійському «Аціоне» з'явилася, не знати звідки, вістка про арештування більшовиками «Ткаченка, Любинського та інших».

Проте, Шефтель, знайомий Мазуренка, що тримає зв'язок з тутешніми більшовиками, далі запевняє, що все це брехня, і що російські більшовики з українськими цілком «договорилися».

На бажання Мазуренка, я вислав до соціалістичного «Аванті» одне число «Аціоне», відзначивши червоним олівцем телеграму про арешт українських революціонерів. Мазуренко просив мене піти потім особисто до директора «Аванті» — запитати його, скільки в цій телеграмі правди і, головне, звести з ним Мазуренка. Але хвороба мені в цьому перешкодила.

Це вже вдруге Мазуренко намагається знайти через мене зв'язок з тутешніми соціалістами. Проте, цього разу він має принаймні підставу для цього — арешт делегації, що повинна б користуватися правом недоторкальности; справа й сама по собі цікава, а до того ж два брати, відомі лівизною своїх поглядів.

9 березня 1920

У туринський «Ля Стампа» від 7 лютого передруковано з «Газетта де Венеція» гарний допис про наш Національний хор:

«...Його чудові виступи викликали захоплення Відня, Чехії, Швейцарії, а останніми часами й Парижу. По всіх-усюдах кричать про справжнє відкриття, ревеляцію, настільки українські пісні видалися цілком новою, могутньо-оригінальною музикою, визначно описовою, й одночасно здатною дати найяскравіше враження про мистецькі прикмети цього народу. Це сорокмільйоновий народ, що залишався досі невідомий, занедбаний, загублений у мастодонтній мішанині племен, що складають імперію всіх Русей...»

Далі говориться багато про переслідування українців та української культури і про досягнення української музичної творчості завдяки починаючі М. Лисенка. Дуже симпатична та гарна стаття. На жаль, не підписана.

А тим часом сьогодні ми одержали розпачливого листа від однієї з членкинь цього славного хору — Вікторії Радченко:

«Любі Ніно й Женьо!

«Вибачте, що так довго мовчала, але в капелі був такий настрій, що не до листів було. Уявіть собі — сидіти на острові (в Англії — Є. О.), десь за морем, без копійки грошей, і чекати голодної смерті!

«Виручив нас посол до Голляндії Яковлів, дав позичково 5 000 гульденів, і ми на ці гроші змогли дібратися на континент, і ось тут чекаємо голодної смерті. 80 людей, що, може, єдино працювали, працювали каторжно... У вівторок їдемо до Чехії на останні гроші і більше ні на один день, щоб їхати додому, і ні звідки їх узяти, ніяких, ні ліквідаційних... А нічого зберегти ми не могли, бо діставали в кожній державі стільки, щоб можна було прожити. Я особисто зберегла стільки, щоб можна було купити в останній день якоїнебудь отруї. Голова кругом ходить. Ти тільки подумай — працювати цілий рік, і так каторжно працювати, а потім опинитися на вулиці, і 80 людей, дякуючи „оптимістичному“ настроєві однієї людини, мусять умирати голодною смертю. Ти знаєш, Ніно, коли подивишся на тих людей, то дуже довго треба задумуватися, чи це нормальна ще людина! Просто розпука! Якби мені зараз знайти якусь посаду, хоч покоївки, радо пішла б. Більше писати не можу абсолютно.

«Вибач, Ніно, і за цей мій лист, бо можливо, що це вже останній. На всякий випадок пиши до Праги, на адресу посольства. Вітя. Бельгія. Брюссель, 5. III. 1920».

Отже ліквідація на всьому фронті! Якщо навіть капелю, з якою заслужено всі носилися, довели до такого стану, що вже про інше говорити!

Тим часом Віті треба допомогти, поки ще можемо. Хай вертається додому. Для неї це не страшно. Хто її знає? До того ж — жінка. Буде

вчителювати, як і перше. Гадаю, що вчительки і більшовикам потрібні.

Чим справді це все скінчиться? Не дурно ж і Грушевський, і Винниченко перевернулися в комуністів. Мабуть, уважають, що це єдиний шлях, на якому вони ще можуть якось заважити на долі України. Чи вдасться їм?

Одержали телеграму з Брюсселю, що Поль Гіманс, міністер закордонних справ Бельгії, прийняв учора в себе Андрія Яковлева та Якова Кулішера, тобто голову й секретаря української дипломатичної місії, які напевно доводили потребу визнати незалежність України та її демократичний уряд.

10 березня 1920

Єреміїв учора поїхав до Парижу. Повіз з собою також копії звітів таємного агента, що слідкував за Шумицьким і Мазуренком. Його становище залишається все таки трудним: А. Лівіцький прислав телеграму, що Антонович залишається головою місії, а потвердження для Єремієва на секретарство не прислав. Отже, Єреміїв мусить їхати до Варшави (з Парижу), щоб ужити останніх зусиль. Енергію його можна подивляти, шкода тільки, що вона витрачається так марно.

На прощальному обіді в Єремієвих були тільки Мазуренки та Ніна. Я, через хворобу, мусів залишатися дома. Пащенко виїхав ніби до Венеції, хоча о. Бон і Карманський запевняють, що до Немі, де в Перепелиці має відбуватися якась нарада: поїхали туди Севрюк, Антонович — із Соренто, і Шебедев. Після обіду Мазуренки прийшли з Ніною відвідати мене і запросили мене до себе на обід сьогодні. Мають бути там Баттакіярі та Канті.

Від нас вони пішли до кінематографу і тягнули також Ніну з собою, але Ніна відмовилася, бо почувала себе втомленою: весь день працювала перше в місії Севрюка, а потім у нашій місії, переписуючи для Єремієва мій звіт з діяльності пресбюра. Було вже коло десятої вечора, коли Мазуренки пішли від нас. Ми вже почали вкладатися спати, коли почули дзвінок.

— Це, напевно, до нас, — каже Ніна.

— Чому до нас? Хіба тут мало людей живе!

— От побачиш, що до нас. Чує мое серце.

Справді — стук у двері. Чую — голос о. Бона:

— Можна?

Сяк-так нашвидку прибрали кімнату, на себе дещо понатягали. Відчиняємо. о. Бон з Карманським.

— Вибачайте, що так пізно. Були тут близько й думаємо: провідаємо.

— Дуже просимо! Вибачайте, що в нас нелад у кімнаті. Кажучи правду, ми вже лягали спати, але дорогим гостям завжди раді.

Справді, гості вони приємні, вміють цікаво оповідати, не дратуючи дурницями, тримаються просто, не треба напружуватися, щоб ховати неприємні враження за приємною усмішкою, як то буває з Мазуренками (властиво з нею).

Цікаво, що з приїздом Єремієва, ніби чорна кішка пробігла між Єремієвими, з одного боку, і о. Боном та Карманським, з другого. Єремієва не прийшла навіть на чай, що його о. Бон влаштував для о. Дженоккі, і це звернуло на себе загальну увагу. Єреміїв виправдував відсутність жінки хворобою дитини. Але й на прощальний обід у Єремієвих ні о. Бона, ні Карманського не запрошено, хоч перше о. Бон бував у Прасковії Кириївни майже щодня і взагалі дуже «підтримував її на дусі». Ця несподівана зміна у відносинах вразила і нас, і його. Він формально образився:

— Ніяк такого не сподівався! — сказав мені з жалем.

Карманський оповів нам дуже докладно, як він формував місію до Ватикану. Володимир Чехівський хотів призначити Карманського до місії Антоновича, але Антонович його не захотів. Чехівський запитав Карманського:

— А чи не треба було б скласти місію до Ватикану?

— Ще б пак! Та ж до Ватикану місія потрібніша, ніж до італійського короля.

— Складіть доповідь про необхідність місії до Ватикану.

Карманський написав.

— А кого ж на голову місії?

Карманський, не довго думавши:

— Тільки графа Тишкевича.

— А чи він погодиться?

— Напевно погодиться! Правду кажучи, — додав нам Карманський, — я не мав у цій справі найменших вказівок від Тишкевича, але я був певний, що він, як ревний католик та український патріот, радо прийме таке призначення.

Але Директорія Тишкевича не захотіла.

— Бо він — граф, — сказав, посміхаючись о. Бон.

— Тим часом, — продовжував Карманський, — у Києві робилося щораз небезпечніше. Знайомі радили виїжджати якнайшвидше:

— Ви — галичанин, по-російськи не говорите та й не дуже розумієте, підете відразу під стінку.

Карманський поспішився на станцію. На щастя, зараз же знайшов о. Назарука, що їхав до Одеси, і впросився до нього у вагон. У Жмеринці пересів на якийсь поїзд з черевиками, що йшов до Галичини, і вкортці прибув до Станиславова, де пробув три тижні. Саме тоді там відбувалися засідання Національної Ради. Тут він пробував умовити якогось уніятського священика прийняти посаду радника при місії до Ватикану, в якій Карманський був би головою, бо Директорія священика на посла не захоче, а в Римі, мовляв, ми функціями помі-

няємося, бо мені, як людині мало репрезентативній, не випадає бути головою місії при Папі. Але тут прийшла телеграма від Директорії, що вона годиться на Тишкевича, як голову місії, і що грошти та гроші для місії вже везе п. Гладишевський. Він працював пізніше і, здається, й досі працює в нашій місії в Швейцарії.

Тут Карманський оповів неймовірну історію, як він ловив того Гладишевського, як той від нього тікав, як він, нарешті, ганяючись за ним, дарма що бомбардував його листами й телеграмами, заїхав аж до Швейцарії, де пішов просто до Тишкевича. Той здивувався:

— А мені Гладишевський казав, що ви не приїдете.

— ?!

У наслідок усіх цих перипетій місія при Ватикані не отримала з призначених їй грошей 4 000 царських рублів, що їх Гладишевський, як казав, втратив при виміні.

— На жаль, так у нас усе йде. Я дивлюся на справи дуже песимістично, — закінчив своє оповідання Карманський. — Це все мусить закінчитися страшним крахом. У Відні крутиться без діла коло 15 000 українців, головно галичан. Грошей нема. Кожний тільки й думає про те, щоб десь щось урвати для себе. Про заробітки, про працю ніхто не думає, бо їй не дістати в голодному Відні. Починається загальна ліквідація, яку ніби має перевести Андрій Макаренко, член Директорії, але ним крутять на всі боки, і він не може дати собі ради. Тут була б потрібна людина іншого масштабу... Він говорив, що місії за кордоном, а особливо капелю Кошиця, треба втримати за всяку ціну, а тим часом... Кооператори мають у Берліні 40 мільйонів марок. Макаренко звернувся до них, щоб дали йому на утримання місії: «Ці ж гроші однаково лежать у вас мертвим капіталом, нічого ви за них купити не зможете». Але ті відмовили. Перепелиці ж відсипали 3 мільйони корон.

Свого часу Вячеслав Липинський, будучи послом у Відні, виміняв дуже дешево й з баришем австрійські корони на долари і поклав їх до банку в Голляндії. Ці долари за теперішнім курсом дали б величезні суми. Кинулися до секретаря посольства п. Біленького. А він: «Я цього уряду не визнаю. Та й половину грошей вже витрачено. Те, що залишається, віддам тоді, як буде справжній уряд!»

І так кожний, що, з тих чи інших причин опинився при грошах, не визнає уряду і віддасть, як буде «справжній». Цей же сидить у Варшаві і території не має — хіба це уряд?

Немає сумніву, що в оповіданнях Карманського та о. Бона виявляється чимало тієї гіркоти, що її викликала умова з поляками щодо Галичини. Може бути, що зміна у ставленні Єремєвих до цих двох людей цим пояснюється, бо Михайло Михайлович дуже яскраві «варшавської орієнтації», галичан ніколи не долюблював і має до них якесь спеціальне упередження.

10 березня 1920, увечорі

Обід у Мазуренків пройшов дуже добре. Баттакіярі не було, бо сьогодні таки мав виїхати до Берліну, звідки повернеться за тиждень. Але був Канті, приятель Нітті та Шальойї, людина дуже цікава.

Він узяв на себе дістати візи для д-ра Окопенка та Дмитра Дорошенка й обіцяв ще сьогодні дати знати про наслідки своїх заходів. Його присутність дала обідові інтелектуальне забарвлення, яке звичайно в Мазуренків не помічається. І тільки сьогодні виявилось, що й Василь Петрович — людина розвинена та начитана. Розмова йшла на різні теми, починаючи з політики і кінчаючи філософією та спиритизмом.

Канті говорив про те, що остання війна викликала значне поширення спиритизму. Люди, що втратили когось із близьких, шукають потіхи в спиритизмі, а церкви тим часом залишаються порожні. Немає сумніву, що поширення спиритизму — тільки один з виглядів релігійної кризи, що її переживає світ, а з ним також Італія. Було б перебільшенням твердити, як дехто робить, що спиритизм загрожує офіційній релігії конкуренцією; але немає також сумніву, що він заступає її в одній з найістотніших функцій — збуджувати і підтримувати віру в потойбічний світ серед тих, хто найбільше скривджений і пересяклий сумнівами. Зрештою, хоч католицька Церква ставиться до спиритизму з упередженням і забороняє своїм вірним до нього вдаватися, бо вони, мовляв, можуть легко зробитися здобиччю нижчих злих духів, — навіть серед прелатів Церкви помітне чимале зацікавлення спиритистичними явищами. Цікавиться ними також Апостольський візитатор на Україну.

Мазуренко виявив щодо спиритизму свій повний скептицизм; у його душі марксиста не було місця для потойбічного світу, і, як він казав, йому ще ні разу не траплялося бути свідком якогось явища, що доводило б існування того іншого світу, і що не могло бути з'ясоване природним способом.

— Е, не кажіть, — відповів Канті. — Трапляються речі, яких звичайно ніяк не з'ясувати. Не з'ясуєте ви природним способом навіть надзвичайно частих випадків телепатії, появи душі чи, як хочете, образу дорогої комусь людини в момент її смерті за тисячу кілометрів, що потім стверджується дуже точно... Не можна так просто з'ясувати й матеріялізації душ різних людей, що її описали такі вчені, як от Олівер Лодж, Вілльям Крукс та інші. Ці вчені фізики світової слави ніяк не можуть вияснити цих матеріялізацій натуральним способом і обмежуються тим, що їх описують; треба визнати, що, наприклад, описи матеріялізації привида Каті Кінг, що їх нам залишив Вілльям Крукс, роблять велике враження.

— Може бути, — погодився Мазуренко, — але те, що ще не було з'ясоване натурально, може знайти пояснення завтра. Багато чого ми перше не могли собі з'ясувати, що нам видавалося чудесним, а тепер

розуміємо як натуральне явище. Взяти хоча б телефон. Розмова на віддаль. Для людини не нашої цивілізації, скажім, для людини середньовіччя, в телефоні напевно була б якась диявольська сила, але ми поводимося з ним без жадного забобонного страху.

— Але, щоб могли з'ясувати, треба насамперед студіювати. Так і з спиритизмом: щоб його з'ясувати, треба перше його добре простудіювати. Саме тепер світ, здається, стає на цей шлях. Давніше всякі спіритистичні явища просто відкидалися, як «бабські забобони», тепер дуже поважно студіюються. Певна річ, не кожний надається до цих студій і підходить до них з однаковими силами та однаковими намірами; широкі маси, як я говорив, шукають у спиритизмі потіхи та віри, але вчені шукають ключа до цілого світу явищ, що їх заперечувати вже ніяк не можна, але й пояснити їх звичайними способами також ніяк не можна... А в наслідок того по всіх-усюдах велике поширення спіритистичних гуртків, поява численних «медіумів».

— Шарлатанів.

— О, щодо цього... У кожному новому русі неминуче з'являються люди, що намагаються використати його для себе. Так і в спиритизмі. На жаль, тут шарлатанів, що найбільш ганебно використовують людський нахил до віри в потойбічний світ, ще більше, ніж у наших офіційних релігіях, де їх, як знаєте, також не бракує. Як і не бракує їх у різних політичних рухах, де завжди знайдете спекулянтів на патріотизмі.

Ця тема мене дуже цікавила, але Канті мусів іти, бо мав якийсь інше побачення.

*

Одетта Кеун передала мені свої книжки. Треба визнати, що вони роблять краще враження, ніж їх авторка. З одного уступу книжки «Оаза в горах» видно, що вона була перше сестрою-жалібницею. Тож пораджу їй виїхати на Україну з якимсь відділом Червоного хреста. Може бути, що вдасться її відправити з о. Боном і о. Дженоккі,

Повернулися з Нерві Севрюк і Шебедев. Шебедева прийняв на службу Перепелиця, отже він залишає пресбюро. Перепелиця говорив йому (але звідки він знає?), що Нітті в Лондоні говорив про потребу негайного визнання національних держав колишньої Росії. Коли ж Ллойд Джордж запитав, кого він під цим розуміє, Нітті ніби відповів: «Італія зацікавлена найбільше у визнанні України».

Але мене тепер цікавить інше питання: що робити з пресовим бюром? Кого звільнити?

11 березня 1920

У вчорашньому числі «Ідея Націонале» видруковано другий довгий допис А. Пескарполі під заголовком «Боротьба за українську незалежність» і підзаголовком «Розмовляючи з отаманом Петлюрою». Помічено: «Варшава, в лютому».

(Цей допис видрукувано в моїй «Українській малій енциклопедії» під гаслом «Пескарцолі Антоніно», тому тут його пропускаю).

«Епока» вмістила вчора інтерв'ю з Шебедевим-Християном про становище на Україні.

12 березня 1920

Вчора був у мене Дзанетті, редактор закордонного відділу «Джорнале д'Італія». Довго розмовляли з ним про українські справи. Студіювали мапу. Він почав перекопувати мене, що нам треба було б обмежитися перше якоюсь маленькою частиною національної території, посісти її військово, міцно триматися і звідти добиватися визнання української державности.

— Україна, — казав він, — це ще термін досить неясний, особливо щодо кордонів. Української держави досі не було, і тому рівняти уряд України з урядами Сербії чи Бельгії, які під час війни мусіли покинути свою національну територію, ніяк не доводиться.

— Чому? Залишаючи на боці існування України в давні часи і навіть у новіші козацькі часи, нагадаю Вам, що українську державу з добре окресленими кордонами визнано в Берестейському договорі. Тоді чотири держави — Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина — визнали нас формально-правно. І навіть перед цим договором ми мали напівофіційне визнання Англії та Франції, що після Берестейського договору було замовчане, але воно було. Нам потрібне насамперед визнання самого принципу існування української незалежної нації в її етнографічних межах, технічні деталі розробляться пізніше.

— У цьому ваша помилка. Жадна держава не визнаватиме «принципу». Кожна держава виходить тільки з конкретного факту. Україну можна буде визнати тільки тоді, як український уряд твердо опанує принаймні якусь частину національної території. Поки він висітиме в повітрі, ніхто якогось «принципу» не визнає, бо не захоче компромітуватися.

Я далі відстоював свою точку погляду, але в душі визнав йому рацію.

Подарував йому книжку «Україна» французькою мовою, видану в Берні в 1919 році, і він був за неї дуже вдячний, бо в ній систематично та докладно наświetлено, після короткого історичного нарису, особливо економіку України. Він з цікавістю переглядав її при мені. Запросив мене знову приходити в п'ятницю до каварні Буссі при віа Венето 78, бо там тоді збираються журналісти...

Вчора ввечері я був там. Захоплення в мене вона не викликала. Це — велика квадратована кімната, під стінами якої сидять уряд журналісти — в капелюхах і плащах. Перед ними столики; на столиках кава і вода. Добра ж половина присутніх і того не має: сидять і курять

цигарки. Мені здавалося, що за одним столиком сиділа й Одетта Кеун, але я не був певний, що це вона, і тому не наважився привітатися.

Дзанетті познайомив мене ще з двома журналістами з «Джорнале д'Італія», прізвищ яких не запам'ятав, і з одним росіянином. Цей мав типово кацапське обличчя з рудуватою борідкою клином і чисто московську самопевність і нахабство. Він пробував зачепити мене кілька разів, підносячи справу про «мову», але я порадив йому звернутися до відомої записки Російської академії наук. Цей нахаба говорив такі дурниці, що мені не було ніякого труду збивати його кількома словами, і він підорвав свій кредит, особливо коли почав сперечатися з фактом, відомим і Дзанетті, доводячи, що церковно-слов'янська мова — це нібито стара російська мова, а не староболгарська. Він відкрив ще й дві інші мови — «глаголицю» та «кирилицю», між якими існувала ніби така ж різниця, як між мовою говірковою і літературною! Марно було доводити, що «глаголиця» і «кирилиця» не мови, а відмінні абетки; він стояв на своєму.

Загалом вечір не залишив у мене гарного враження. Навіть каварняна атмосфера не припала мені до смаку: відчувалася велика мізерія. Журналісти всього світу — велика богема, але італійські в цьому, мабуть, ведуть перед. Ходити до Буссі все ж було б потрібно: для журналістів немає кращої пропаганди, як отакі дискусії та диспути за столиками, в яких вони відразу орієнтуються, хто має більше рації. Але шеф пресового бюро, коли приходять до журналістів, мусить розпоряджати вільним грошем, щоб почастивати принаймні чашкою кави... От тут заковика!

Вчора, на домагання Мазуренка, я ходив, нарешті, до італійських соціалістів. Підстава відвідин була ніби вистачальна: довідатися, що властиво сталося з Юрієм та Семеном Мазуренками, а також із Степаном Ткаченком, Миколою Любинським, моїм незвичайно талановитим університетським товаришем, з яким так цікаво дискутувалося в студентській «Громаді», і з іншими, що про них, з одного боку, були вістки, що вони заарештовані, а, з другого, що вони ніби дійшли з більшовиками «до повного порозуміння».

Мазуренко дав мені адресу на віа Семінаріо 87, але там міститься адміністрація щоденника «Аванті», і мене звідти скерували до редакції на віа Пільотто 11. Входжу. Даю візитівку. Вийшов якийсь здорovenний високий чорнявий чоловічина. Подивився на мене:

— Говоріть!

Я глянув на нього здивовано. Ми стояли один проти одного в досить мізерному передпокої, де не було навіть стільця, щоб сісти.

— Говоріть, говоріть! — Почав той нетерпеливитися.

— Я хотів би бачитися з п. Гуаріно, — почав я нерішуче, оглядаючись на всі боки, щоб показати, що розмови в такій обстанові мені не дуже пасують. Я був втомлений, бо довелося перед тим багато ходити, і мені таки хотілося сісти. До того ж біля нас стояв швайцар; зліва —

сила-силенна всякого народу в друкарні, що через скляні двері нас бачила, і щохвилини міг хтось увійти, перервати розмову якимсь запитом...

— Його тепер нема. Я... — і він бурхнув якимсь прізвище.

— Як нема? — здивувався я, бо Мазуренко мене запевнив, і в адміністрації часопису мені підтвердили, що в цій годині він напевно буває в редакції.

— Нема... Буде тут сьогодні ввечері або завтра о 10.30 год.

— Гм... Ну, добре. Я знайду, мабуть, ще раз завтра. Оце, будь ласка, книжки для п. Гуаріно, а це для п. Серраті (редактора головної — мілянської — редакції «Аванті»).

І я передав йому пакунки книжок, що їх виготовив Мазуренко.

— Добре, добре... Дуже добре, — повторив чорнявий вже привітніше і простягнув мені руку.

О 14.30 год. я був знову в «Аванті».

— Є пан Гуаріно?

— Ні, допіру вийшов. Скоро вернеться.

Я пішов, походив по вулиці, купив книжку Жоганетта «Принцип національності» (по-французьки). Приходжу знову.

— Є. Прошу зайти.

Входжу. Маленька, вузенька кімнатка, з одним вікном. У ній четверо людей. Гуаріно з сухим енергійним обличчям, з волоссям, що вже береться сріблом, стоїть біля стола. Підходжу. Називаю своє прізвище. Жду руки. Нічогісінко. Така вже тут, видно, манера. Хоч мені й не дуже побажана присутність аж трьох свідків, починаю говорити:

— Ми хотіли б щось довідатися про зносини між українськими і російськими більшовиками...

— Які зносини? Наша соціалістична партія не стоїть з ними ні в яких зносинах!

— Ні, ні! Не між італійськими, а між українськими більшовиками і російськими.

— Ми про це нічого не знаємо.

— Гм... а ми думали.

— Ні, нічого не знаємо. А хіба що?

— Ми отримали надто суперечні вістки. За одними — російські більшовики ніби заарештували українських комуністів — Ткаченка, Любинського, Полоза, Мазуренків; а за іншими — ніби підписали з ними якусь умову. Нам було б дуже цікаво...

— Ми нічого не знаємо. Ми ж не маємо безпосередніх зносин з більшовиками.

Помовчали. Потім я знову починаю:

— Я вчора передав від п. Мазуренка для вас і п. Серраті...

— Так, так, — перервав він мене, але не подякував.

— Пан Мазуренко дуже радий був би бачити вас або п. Серраті, коли він приїде (я знав, що Серраті в Римі), у себе...

— Щож... ми завжди тут.

Потім подумавши:

— Можна потелефонувати. Якщо п. Мазуренко захоче мати кілька побачень, ми радо поговоримо з п. Мазуренком.

— Але коли?

— Та коли вгодно... Ми завжди вільні (?!)

— Увечорі?

— Н-ні... Краще пообіди. Від трьох...

— Гаразд. Бувайте здорові.

Цього разу простягає руку. Усміхається.

Мазуренко хоче запросити Серраті до себе на обід. Треба буде його десь піймати, умовитися з ним.

*

Вчора одержали телеграму від Андрія Макаренка: «Прошу вжити заходів для завізування пашпорта аташе Вашої місії Назаренкові. Про наслідки телеграфуйте до Відня, готель Майсль унд Шадн».

Сьогодні подали прохання про візу до міністра закордонних справ графа Сфорци за підписами Мазуренка і Пашценка. Мазуренко вислав телеграму до А. Макаренка: «Прохання про візу подано. Ми не маємо грошей для оплати всього нашого персоналу».

Тільки зібрався йти додому з місії, як прийшла Одетта Кеун; вона просить про рекомендацію до графа Тишкевича. Я сказав їй, що про це поговоримо з Мазуренком. У Мазуренка сидів Севрюк, і я мусів сам приймати панну Кеун, поки не пішов Севрюк.

А тепер треба йти шукати Дзанетті, щоб запросити його на Шевченківський вечір у місії, хоч це мені й не дуже хочеться, бо Дзанетті знає російську мову і побачить, що жінка посла та п. Бальмен говорять по-російськи.

13 березня 1920

Мілянський щоденник «Іль Секольо» від 12 березня вмістив інтерв'ю свого кореспондента з К. Мацієвичем під заголовком «Більшовики застосовують на Україні тактику Петра Великого».

«Константин Мацієвич, доцент політичної економії, голова політично-економічної української місії в Румунії, повернувся до Букарешту після довгого перебування в Польщі. Він зробив мені таку декларацію:

«Внутрішній стан України з кожного погляду катастрофічний. Велику частину української території по лівому берегу Дніпра й на південь від Києва по правому берегу посіли російські більшовики, які, зрештою, нам прислужилися, прогнавши військо Денікіна. На словах більшовики проголошували, що вони не мають жадних своїх

окремих цілей, але, як тільки захопили Київ, створили уряд на чолі з комуністом Раковським, що з Україною не має нічого спільного. Такий уряд не може здобути собі симпатії українського народу, який щоднякий час повстає проти більшовиків.

«На Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині та Херсонщині вже виникли криваві селянські повстання. Західню частину Поділля та Волині і землі на північ від них захопили поляки, і там становище також серйозне. Тільки частини південної Київщини, південного Поділля та північної Херсонщини перебувають під опікою українського національного уряду: тут розташована українська національна армія під командуванням ген. Омеляновича-Павленка. Таким чином, наша нещасна країна поділена на три частини з трьома відмінними режимами, що з них жадний не має досить сили, щоб забезпечити лад і порядок. Такий стан породжує повну анархію в економічному житті, так що Україна, досі багата країна, обмежила свою продукцію тільки потребами місцевого споживання, а вивіз майже цілком припинено.

«Які в нас відносини з Росією? Особисто я завжди був тієї думки, що доля України та її самостійності залежатиме від договорів, які наша країна могла б скласти з сусідніми країнами, тобто з Румунією, Польщею та Росією. З двома першими вже існує порозуміння, і якби російський уряд пошанував проголошені засади про право на самовизначення всіх народів, які входили в склад колишньої царської імперії, Україна була б тепер вільною державою, в повному розквіті, бо вона була найбагатшою частиною Росії (коло 65% експорту Росії перед війною походило з України). Натомість радянський уряд продовжує на Україні політику терору давньої Росії, що бере свій початок від Петра I.

«Український народ не хоче радянської влади та диктатури пролетаріату. Я маю підстави думати, що навіть Ленін зрозумів, що Україна із своїм сільським населенням дрібних власників не може стати радянською країною. Наш уряд запропонував московському урядові згоду на таких умовах:

«1) Визнання незалежності української держави з зобов'язанням невтручання в її внутрішнє політичне та економічне життя. 2) Визнання уряду Директорії, як єдиного представника України, і ради міністрів на чолі з І. Мазепою. 3) Право українського уряду застосовувати українські закони до всіх тих комуністів, що робили б замаху проти незалежності України.

«Ці наші пропозиції залишилися без відповіді, або відповіджено на них посередньо — створенням уряду Раковського. Побоююсь, що радянська Росія має намір затриматися силоміць на Україні, і це коштуватиме їй дуже дорого. Не зважаючи на це все, я — оптиміст. Я вірю в наш народ, в його патріотизм, і я переконаний, що він тріумфуватиме. Шлях, який вибрала Італія щодо вирішення долі націй, які

самовизначилися з російською революцією, здобув їй у нас повні симпатії» . . .»

14 березня 1920

Больонський «Іль Ресто дель Карліно» приніс сьогодні дуже цікаву статтю відомого французького синдикаліста Жоржа Сореля «Нітті і Росія», що кидає світло на італійську політику щодо Росії. Варто зафіксувати з неї деякі уступи:

« . . . У відповіді на коронну промову (у грудні 1919 — С. О.) італійський парламент проголосив бажання, щоб італійський уряд запропонував Антанті залишити будь-яке втручання в Росії, припинити блокаду і відновити комерційні та економічні стосунки з державами, які виникли при розкладі царської імперії. В грудні 1919 року таке голосування могло видаватися платонічним, бо було відомо, що Клемансо був наставлений ні в якому разі не визнавати Радяській Росії права на існування. Певне, всі голови великодержав боялися поширення більшовизму, але вони не були однозгідні щодо засобів його стримання. Французькі генерали надіялися, що зможуть протиставити йому коаліцію васалів Антанти. Але Ллойд Джордж думав, мабуть, що для охорони Англії від революційних ідей найкраще буде зробити життя населення легшим, торгуючи з Росією.

«Нащо купувати по лихварських цінах харчові продукти в Америці, коли можна звернутися до Росії, яка вже стільки часу служила шпихліром Європи? Чи не було б божевіллям сприяти громадянській війні, яка руйнує найплодовитіші землі колишньої царської імперії?»

«Ллойд Джордж домігся, що Антанта припинила вважати Денікіна своїм співником; тоді рішення ввійти в зносини з російськими кооперативами. Ця нова орієнтація дуже здивувала французьких журналістів, які промовляють від імени французької буржуазії. У газеті „Деба” Огюст Говен скаржився, що широка конференція не взяла до уваги бажання французьких виборців, висловлене 16 листопада. На його думку, здовж західних кордонів Росії треба було створити один суцільний фронт, подібний до того, що існував у Франції 1918 року, і в цьому не можна було втрачати ні хвилини, щоб повернутися на шлях рятунку й розуму.

«Якби не упадок уряду Клемансо, думки Говена були б, мабуть, узяті до уваги, але з моменту, як головування на конференції перейшло до Ллойд Джорджа, її рішення вже не були більше забарвлені демократичним фанатизмом. І Нітті дуже допоміг англійцям досягнути практичних наслідків.

«24 лютого конференція запропонувала сусідам Росії припинити війну проти Радянської Республіки і проголосила, що треба сприяти

відновленню комерційних зносин. Правда, вона також проголосила, що не ввійде в дипломатичні стосунки з радянською владою, поки та продовжуватиме свою жажливу політику терору; але конференція не згадала про доцільність посередництва кооперативів у торговельних зносинах; отож Говен мав повну рацію дати своїй статі з 25 лютого заголовок «Капітуляція перед радянською владою». 2 березня цей публіцист констатував, що шлях, яким пішла дипломатія, неминуче поведе до миру з народними комісарами.

«У лондонських переговорах завжди брав участь Нітті, який пропонував найсприятливіші для Росії заходи; і завжди був там Міллеран, який найенергічніше таким заходам протиставився. Може бути, що тут відігравали також міркування щодо внутрішньої політики цих двох людей: голова французького уряду дбав про те, щоб примусити національний блок забути, що він свого часу був соціалістом; Нітті, навпаки, не може урядувати, якщо його не підтримають більш-менш виразно численні соціалісти, що ввійшли до парламенту при останніх виборах. Він виявляє себе досить примирливим у справі Фіюме, до якої соціалісти байдужі, але він здобуває собі їхню прихильність, виявляючи себе симпатиком радвлади...»

15 березня 1920

Наш Шевченківський вечір пройшов цілком добре. Всі говорили, що не сподівалися, що наша колонія зможе дати такий концертний відділ. Несподівано для всіх на концерт з'явився отаман І. Коссак, який приїхав з Відня. Саме в пору, бо Севрюк напередодні вечора виїхав, мабуть, до Льозанни. Перед від'їздом він просив Мазуренка перебрати місію для военнополонених, бо він, мовляв, димісіонує. Мазуренко, розуміється, відмовився. Нащо йому перебирати відповідальність за чужі гріхи? Каса в місії Севрюка порожня, інакше чого б Севрюк димісіонував? Проте, Севрюк почуває себе цілком добре. Цього не можна сказати про інших членів місії. о. Сембратовича, що поїхав до табору в Касіно на Шевченківське свято, полонені мало не побили — його врятували священні ризи.

У віденській «Волі» від 6 березня в огляді «Старого журналіста» (Піснячевського) п. н. «З хвиль життя» вміщено таку промовисту замітку: «Один наш „дипломат” в Італії отримував 36 000 лір на місяць, тобто дев'ять разів більше, ніж сам прем'єр Нітті. На місцеву валюту — 720 000 корон; на українську (за примусовим курсом) — 576 000 карбованців у місяць. Не на рік! Скільки крісів, пар чобіт, чистих сорочок, карболки можна б купити за ці гроші для українського війська! Тепер цей „дипломат” знову отримав кілька соттисяч марок на свою роботу. Між іншим, місію його вже давно скасовано. Скільки того ж

таки неосальварсану можна було б купити за ті 2 500 000 корон, що були йому видані влітку?»

Замітка явно стосується Севрюка, але не зрозуміло, що означає — «місію його давно скасовано». І якщо її скасовано, як міг він знову одержати «кілька соттисяч марок»?

Сьогодні ми втрюх — Мазуренко, Коссака і я — досить довго розмовляли, вияснюючи загальний стан української справи. Коссака запевняв, що гроші для дальшої праці знайдуться. Щодо цього праві есдеки роблять усі можливі заходи, щоб звільнити наші гроші з арешту, і можна надіятися, що свого дійдуть. Правда, в цьому їм перешкоджають праві групи — Союз української державности, що теж цілить на ті гроші, але в них шанси занадто слабкі... У Відні весь час відбуваються наради наших політичних діячів. Зорганізувалась українська комуністична партія самостійницького напрямку.

Про це я вже знав з першого числа «Нової доби», що саме перед цим прийшла. Згадувалося в ній про створення бльоку між українськими комуністами й лівими есерами. Мазуренко зазначив, що цю українську комуністичну партію треба було створити далеко раніше, і про це він говорив Винниченкові ще рік тому. Якби тепер у нас був радянський уряд Винниченка, певно, демократичному урядові Петлюри було б з ним легше домовитися, ніж з урядом Раковського або П'ятаківа.

При цій нагоді Коссака дав цікаву характеристику Старосольського, як людини найбільш інтелігентної та видатної серед галичан. Це — людина теорії, а не практики, з дуже широкими й світлими поглядами. Він також вагається, висловлюючись, що, може, правда й на боці комуністів, але цього ще ніяк не можна довести. Проте, якби тепер пощастило взяти вірну лінію в нашій політиці, то, може, ще вдалося б вийти з плутанини, що запанувала.

Наші гроші у Відні йдуть угору: одна гривна коштує вже півкони. На думку Коссака, в Римі — рай проти того, що робиться у Відні. Тут, принаймні, мало наших людей, а у Відні їх тисячі. Все це — безробітне, безгрошеве; і все це політикує, «робить високу політику». Останнього часу погіршилися справи з австрійцями, які зауважують, що ні одна держава не має у Відні стільки різних установ, дипломатичних кур'єрів і дипломатів, як українська. Австрія хоче жити мирно з сусідами і багатством похвалитися не може. Проте, теперішнє становище краще, ніж місяць тому: деяке зближення між різними групами, ніби консолідація, і галичани — навіть такі, як Кость Левицький — залишили свою галицьку політику й зрозуміли, нарешті, що галицьке питання може бути розв'язане тільки у зв'язку з загальноукраїнським.

16 березня 1920

Я отримав картку від Ілька Борщака:

«...Тому що Ви в останньому листі до Лучинського (одруженого з сестрою Борщака — Є. О.), кінець-кінцем, згадали й про мене, хочу дати вістку про себе. Вам, мабуть, відомо, що я є другим секретарем у делегації, але моя праця — виключно в архівах та в Національній бібліотеці. Спішу повідомити Вас, як історика, про наслідки своєї праці.

«В архіві міністерства закордонних справ знайдено велику кількість політичної кореспонденції французьких послів у Стокгольмі, Варшаві, Константинополі за часів Мазепи. У Національній бібліотеці я знайшов багато про Мазепу в „Газетт де Франс” за 1708-10 рр. Знайшов також кілька карт 17 стол. з яскравим позначенням „Україна”. Є також гльобус 16 стол. Це все можна буде потім видати. Не забувайте про мене. Добре було б, якби Ви дали щось для „Франс-Юкрен” про настрої в Італії щодо нашої справи. Тут тепер Єреміїв. Сестра та Н. Н. вітають Вас і дружину. Всього кращого. Ваш І. Борщак. Привіт пп. Пащенку, Шебедевим та п. Чехівському».

*

Вчора, на просьбу Мазуренка, заходив знову до редакції «Аванті». Знайшов тільки високого чорнявого. Але хвилини через дві прийшов і Гуаріно. Зустрів мене досить холодно.

— Чи Серраті в Римі? — питаю.

— Так, у Римі.

— Пан Мазуренко просить вас і Серраті до себе о 19.30 год.

Гуаріно збентежився:

— Я не знаю, чи Серраті захоче піти.

— Я хотів би поговорити з Серраті в цій справі.

Гуаріно помовчав. Потім:

— Яка адреса? Папишіть тут.

Я написав.

— І прізвище...

Я написав. Гуаріно взяв у руки. Почав читати. І потім нараз вибухнув:

— Мазуренко... Мазуренко... Що може бути між нами спільного?! Від кого ви тут у Римі?

— Від українського уряду.

— Якого українського уряду? Антибільшовицького?

— Так, антибільшовицького.

— Ну, так нам із вами нема про що говорити.

— Чому це так?

— Бо не входимо ні в які зносини з антибільшовиками. Ваш уряд не соціалістичний...

— Якраз навпаки, соціалістичний. Українських соціал-демократів. І саме тепер ми отримали відомості, ніби українські комуністи ввійшли в згоду з російськими більшовиками, які їх перше вбивали та розстрілювали, як і інших, тільки за те, що вони — українці. Але тепер це ніби змінилося. Ми хотіли б точніше знати. Може бути, що Серраті щось знає про це.

Ґуаріно трохи пом'якшав:

— Не знаю. Я передам це Серраті. Але не знаю, чи він погодиться прийти.

— Та чому ж? Він же знайомий з Мазуренком і сам запрошував його, щоб він відвідав його, як буде у Міляні.

— А-а... Якщо особисто знайомі, то інша справа.

— Може я міг би побачити Серраті? Можете дати мені його адресу?

— Ні, це не можливо. Коли Серраті приїздить до Риму, він не має адреси і приходиться до свого помешкання тільки ночувати. Але я бачитиму його сьогодні ввечорі і перекажу.

Умовилися, що остаточну відповідь він дасть телефоном. Але сьогодні вранці пройшла ціла година, поки Беттаріні його видзвонив. Такі тут телефони! Ще гірші, ніж були в Києві. Хоч телефоном не дуже то розмовишся, але мені здавалося, що тон голосу Ґуаріно цілком змінився. Він говорив, що чогось не зрозумів, але просить перекласти побачення на завтра на ту ж саму годину, бо сьогодні Серраті не має часу, кудись повинен виїхати.

Мазуренко радо згодився перекласти побачення на завтра. Під впливом першого числа «Нової доби», він, здається, остаточно вирішив переключитися на комунофільство. В усякому разі, сказав мені, що хоче податися до димісії, але перше треба поїхати до Відня.

В усьому світі капітан корабля, що тоне, залишається на своєму посту, аж поки останній з пасажирів та матросів не врятується, а наші «капітани» перші залишають свої пости, щоб порятувати... свій багаж, а про людей і не думають. Так зробив Севрюк, так робить тепер і Мазуренко.

Тим часом і Чехівський, і Пащенко, доставши останню платню 20 числа, думають виїхати на село, щоб заощадити гроші, поки справа з грошима для місії виясниться. Я заявив, що сидітиму в Римі, і вони дуже зраділи, що зможуть усі справи в місії перекласти на мої плечі, хоч я формально до місії й не належу.

(Далі буде)

Усі права застережені.

Copyright 1967 by Eugenio Onatsky, Buenos Aires, Argentina, and by „Sučasnist“, Munich, Germany.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Новий випуск «Записок НТШ»

Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової конференції у Рокка ді Папа біля Риму, 28-20 жовтня 1963. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 181, за редакцією Володимира Янева. Мюнхен-Рим-Париж, 1966, ХХХІІ + 222 стор.

Редакція у «Супровідному слові» подає коротко історію цього збірника, який був уже запланований у 1955-56 рр., тобто в часи заслання митрополита Йосифа Сліпого. Тоді ж, у 1956 році НТШ в Європі урядило Наукову конференцію, присвячену проблематиці переслідування української Церкви. Потім настав день звільнення Митрополита й приїзд його до Риму. Вже в 1963 році, з нагоди Студійних днів Українського християнського руху (УХР) у Рокка ді Папа, влаштовано також Наукову конференцію, присвячену темі, що її подано в заголовку збірника. Цю конференцію спільно організували чотири наукові установи: НТШ, Українське богословське наукове товариство (УБНТ), Українська вільна академія наук (УВАН) та Український вільний університет (УВУ). А що видання збірника доповідей цієї конференції вийшло як «Записки НТШ», то це пояснюється тим, що кардинал митрополит Йосиф Сліпий, якому й присвячений збірник, у 1965 був найменований почесним членом НТШ.

Нестача фінансова та технічні труднощі спричинили запізнення появи збірника аж у 1966 році, який був запланований 5 років тому на відзначення 70-ліття митрополита Йосифа Сліпого, і збірник з'явився лише в 75-ліття його життя і 50-ліття священства.

Збірник починається біографічним нарисом Ювілята, де коротко описується той важкий шлях, що його він пройшов, проявивши велику силу волі і стійкості, не зрадивши відданості своїй Церкві, перенісши важкий фізичний та моральний тягар заслання. До біографічного нарису додано бібліографію праць

Ювілята, як свідчення про велику наукову ерудицію їх автора.

Цікавою і ґрунтовно опрацьованою є стаття о. Атанасія Григорія Великого, ЧСВВ, «Релігія і Церква — основні рушії української історії», де він вказує на недостатність сучасної історіографії, яка звертає увагу на політичний процес або на економічну сторону, обминувши таку велику силу, як релігія і Церква. Тим і пояснюється той факт, що український історик, перегортаючи сторінки минулого, може подати українській людині «лише невтішну картину». Тим часом тільки релігія дала українському народові поняття добра, а Церква дбала про його повну реалізацію в житті одиниць і всієї громади. А тому релігія і Церква, як твердить автор, і є головними рушійними української історії і головними темами української історіографії.

Церква на Україні перевірила за християнським ученням усі соціальні відносини українського народу, приціплюючи гуманні християнські принципи. Християнство і Церква перепроводили ревізію суспільного добра і зла, витворили староукраїнський правопорядок і громадський лад, усунули дискримінацію расового та плеємінного характеру, принесли принципи нової, християнської моралі, витворили новий, релігійний християнський світогляд українського народу.

Зокрема підкреслюється велика роль християнства в культурному процесі: мистецтво, література, наука — великі культурні чинники в житті Київської держави. Вказується на роль Церкви в процесі оборони етнічної субстанції і визвольних змагань політичного та соціального характеру. А звідси автор

робить висновок про зрілість українського народу в політичному аспекті та релігійне виправдання його визвольних змагань впродовж всієї його історії.

Наче продовженням і доповненням статті о. Великого є стаття о. Ісидора *Патрила*, ЧСВВ «Вплив християнства на українське законодавство», де підкреслюється роль церковних уставів — збірників правових норм княжої Русі (Володимира, Ярослава, Всеволода та ін.). Автор зазначає, що «найбільшою заслугою християнства була турбота про зміцнення родини», згідно з християнською наукою. Церква освятила родинні зв'язки і піднесла їх до одного з таїнств. Християнство вплинуло на полегшення стану жінки і дітей: за християнським принципом, родина повинна базуватися на етичній любові та рівноправній спільноті подружжя. Особливо позначився вплив християнства на загальному законодавстві: воно спричинилося до знищення помсти, до полегшення невольництва. А про ставлення Церкви до стану невольництва свідчить апостол Павло в листі до Філімона (15:16). Хоч невольництво ще трималося як закореніла спадщина від поганських часів, а проте християнство відіграло велику роль щодо цілковитого його знищення.

Ще далі йде в цьому напрямі Богдан *Микитюк* у статті «Християнські і позахристиянські елементи в українських народних звичаях», висловлюючи провідну думку про відсутність в народних звичаях антирелігійних елементів; немає таких звичаїв, які вказували б на атеїстичний світогляд народу. А зміст колядок, навпаки, свідчить, що християнство глибоко увійшло в народне життя як побожний звичай. До релігійних елементів в українських звичаях належать також ходження з вертепом, бурсацькі та шкільні вірші і побажання, що мали релігійну тематику. Автор вказує на такий факт, як боротьба Церкви з звичаями, але ця боротьба була спрямована тільки проти неморальних та забобонних звичаїв,

про які згадується вже в Уставі Володимира і які трактуються як правопорушення. Вказується також на християнізацію звичаїв, як, наприклад, дівочі громади не обмежуються вечерницями, а набирають харитативного значення: опіка і поміч вдовам та бідним тощо. Взагалі українські народні звичаї тісно зв'язані з релігією.

У збірнику підкреслюється не тільки роль християнства на Україні, але й за межами України, завдяки релігійно-культурним впливам України. Цьому питанню присвятив свою статтю Петро *Цимбалістий* «Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII-XVIII стол.)». Ці впливи автор вбачає в таких сферах, як релігія (проповідь, церковний спів, музика, хор), наука (виправлення богослужбових книг, українські релігійні книги на Московщині, освіта, бібліотеки) і мова (українські фонетичні риси в московській вимові тощо). А звідси автор робить висновок, що Україна відіграла велику роль у творенні культури Росії, в провадженні церковного життя тощо.

Питанню етнопсихології релігії присвячені статті Олександра *Кульчицького* і Володимира *Янева*. О. Кульчицький у статті «Проблематика взаємин етнопсихології і диференційної психології релігії» порушує цілий ряд проблем — проблема етнопсихіки, релігійний аспект етнотипу, етнопсихологічний аспект релігійного феномену, — підкреслюючи значення релігії та її місця в національній психіці: з одного боку, релігійний аспект відіграє роль у формуванні етнопсихіки, а, з другого, релігійні явища, включені в етнопсихологічну структуру людини, зазнають змін і етнічно забарвлюються.

Докладніше щодо застосування принципу етнопсихіки у відношенні до українського народу сплиняється Володимир *Янів* у статті «Релігійність українця з етнопсихологічного погляду», де він руба ставить питання, що висунув у свій час ще М. Костомарів у статті «Две русские народности», питання, що

український народ — глибоко релігійний народ. Автор підкреслює насамперед, що українці є з природи селянською нацією, психологічно. А для психіки селянина, зв'язаного з природою та землею, саме її властива релігійність. Він підкреслює дві риси української вдачі — селянськість (як психологічна категорія) і почуттєвість. Ці риси тісно зв'язані з християнством, з релігійністю взагалі. Українська духовність взагалі з природи глибоко християнська. Підкреслюючи факт, що поруч з ідеалом помсти, іноді навіть кривавої помсти, що витворився через багатолітню неволю, в українців, згідно з почуттєвою вдачею, іде зразу ж такий ідеал християнського всепрощення. Ці ідеали помсти і всепрощення яскраво засвідчені в Т. Шевченка, який, з одного боку, обороняє гайдамаччину, а, з другого, проявляє християнську любов. (Див. «Згадайте, братія моя» і «То так і я тепер пишу» — 1847, Орська кріпость). Саме в цьому автор вбачає християнську чесноту українця, християнську душу. Звідси робить він висновок, що «найуспішнішою охороною нашої народности на чужині є збереження віри батьків у формі, як це вказав Костомарів».

Окремий характер мають статті Наталії *Полонської-Василенко* і Аркадія *Жуковського* Н. Полонська-Василенко в статті «Українська Православна Церква після Переяславської угоди» відзначає факт, що після Переяславської угоди українська Церква була підпорядкована Московській патріархії, в наслідок чого були порушені традиції української Церкви та всі її права: знищено українські звичаї і обряди, заборонено українську мову і вимову в Богослужбах, замінено український стиль російським у зовнішньому вигляді храмів тощо. Змінюється стан Духовної академії: систематична русифікація, зменшення бюджету тощо. Академія поступово почала втрачати свої права та значення, які вона мала впродовж ста років свого існування. «Такі були сумні наслідки — пише на закінчення

статті авторка — політичного поневолення України і на церковному полі».

Аркадій *Жуковський* у статті «Сучасний стан релігії й Церкви під советами, зокрема в УРСР» висвітлює цілий ряд питань у зв'язку з переслідуванням української Церкви Цими питаннями є: офіційне становище релігії і Церкви в Радянському Союзі (дозволяються тільки ті культи, які пішли на співпрацю з владою; забороняються ті, які не пішли на співпрацю (УАПЦ, католицька Церква та деякі секти), ставлення радянської влади до релігії після другої світової війни (новий напрям релігійної політики та зміна тактики щодо дальшого зміцнення антирелігійної пропаганди), сучасний стан релігії і Церкви в СРСР і зокрема в УРСР (ліквідація УАПЦ, насильне з'єднання католицької Церкви з російською православною Церквою, структура російської православної Церкви). Автор робить кінцевий висновок, що наступ комуністичної влади на ідеологічному відтинку з особливою гостротою відчувається у сфері релігії; він зумовлений тим, що люди почали відчувати потребу духовної поживи, протестуючи проти зматеріялізування світу.

Цілком окремий характер має стаття Петра *Курінного* «Українська ікона княжого часу XI-XIII стол.», де автор подає короткий огляд (конспект) розвитку іконошанування на Україні. Тут він розглядає такі питання, як хибна методологія дослідження «руської иконы», походження «руської иконы», ікона на Україні, деякі християнські пам'ятки Києва як основа української іконографії, візантійсько-українські іконописні традиції, алфавітний реєстр вибраної літератури.

Статтю П. Курінного прикрашають, ілюструють надзвичайно цінні та цікаві ілюстрації — зображення ікон XI-XIII стол., а деякі подані навіть у фарбах. Зокрема цікавим є фото «Хреста Марка Гробкопателя» — скарбоньки дароносиди X стол. з колишнього монастиря св. Феодори в Києві.

Крім цих ілюстрацій, збірник містить ще й інші численні ілюстрації. Як видання НТШ, збірник містить окремий список видань НТШ за роки 1947-1966 з різних серій. Я не маю можливості точно прослідкувати, чи охоплено тут усі видання за ці роки, але особисто щодо моїх праць я помітив пропуски деяких праць, що вийшли перед 1966 роком, як наприклад, «Лексичний фонд літературної мови Київського періоду Х-XIV стол.», т. II. Запозичення (Нью-Йорк, 1964), «Слов'янські фонемі» (Нью-Йорк, 1965).

Правда, хоч матеріал до збірника підготовлено ще в 1963 році, але це не є виправданням, бо перед друком, вірніше, виданням можна було перевірити, що вийшло за останні роки, і вписати до списку.

Треба сказати, що зовнішнє оформлення збірника стоїть на рівні академічного видання: побільшений розмір, добра обкладинка і крейдяний папір.

Можна зробити загальний висновок, що майже в усіх статтях збірника підкреслюється роль релігії в розвитку духової культури на Україні. Підкреслюються тверді її основи, на яких ґрунтується світогляд українського народу, світогляд, що чинить опір матеріалістичному світоглядові. У цілому збірник безперечно становить цінне надбання української духової культури, і особливо матеріал, що підносить роллю християнської релігії на Україні.

П. КОВАЛІВ

Американський советолог, цитований навіть Хрущовим

HARRY SCHWARTZ. *The Soviet Economy since Stalin*. J. B. Lippincott Company, Philadelphia and New York, 1965, 258 pp.

ГАРРІ ШВАРЦ. *Радянська економіка після Сталіна*. Вид-во Дж. Б. Ліпінкатт і спілка, Філадельфія—Нью-Йорк 1965, 256 стор.

Світла й тіні посталінського періоду економіки СРСР та її завдання на найближче майбутнє складаються на зміст цієї цікавої книги проф. Г. Шварца. Автор — член редакційної колегії однієї з найсерйозніших газет не тільки США, але й усього світу, «Нью-Йорк Таймс-у», де він уже друге десятиліття аналізує та коментує питання радянської економіки. На його дослідних працях та підручниках — зокрема на його книзі «Радянська економіка Росії» — виховувалися покоління американських студентів в університетех. Його статті на тему народного господарства СРСР є тим джерелом, з якого черпають свої інформації не тільки широкі читацькі кола «Нью-Йорк Таймс-у», але також і відповідальні політичні кола Вашингтону.

Коротко, зате дуже вичерпно, з'ясувавши основні питання економіки Радянського Союзу за останні роки Сталіна, Г. Шварц докладно зупиняється на головних посталінських етапах: на періоді Маленкова, на «добі добробуту» 1955—58 рр., на економічних факторах, що спричинили падіння Никіти Хрущова, на міжнародній торгівлі СРСР; він широко коментує тезу про можливість завершення періоду соціалізму і «переходу в добу комунізму», який мав би бути здійснений у 1980-і роки. Останній розділ книги присвячений оцінці стану радянської економіки в 1965 році.

Обговорюючи окремі етапи поста-лінінського періоду, Г. Шварц звертає увагу на великі переміни, які, на його думку, спричинилися до росту господарського потенціалу

СРСР або створили цілий комплекс нових проблем, які нераз важко розв'язати. Так, наприклад, за перше десятиліття після смерті Сталіна населення Радянського Союзу зросло не більше ніж на 20%, і цей абсолютний приріст майже дорівнює населенню всієї Франції. При цьому цікаво відмітити, що ця експлозія населення знайшла собі приміщення в місті, а не на селі. У 1953 році тільки 43% населення СРСР жили по містах, а в 1964 році міське населення становило 53%. Одночасно в той десятилітній період прийшло до географічного перерозподілу жителів СРСР: спеціально зросло населення промислових центрів у піврадянській Азії і тих теренів, де партія та уряд інтенсивно освоювали цілини землі. У наслідок цього, наприклад, Казахська РСР, яка за Сталіна мала коло 7 мільйонів населення, в 1964 році досягла майже 12 мільйонів. На жаль, автор не звертає уваги на те, як це збільшення населення позначилося на національних відносинах у межах цієї національної республіки. Він трактує СРСР як єдиний економічний організм, і його аж ніяк не цікавить факт, що цей зріст населення відбувся передусім у наслідок масового переселення росіян, українців та білорусів у Казахстан і зіпхнув автохтонне казахське населення до становища «національної меншини» на своїй власній національній території.

Свердивши, що як для зовнішнього світу, так і всередині СРСР, 1955—58 рр. належать до т. зв. «добрих років», автор, з свого боку, вважає, що вже в ті роки появилися перші ознаки наростаючої економічної кризи, що її західні соведологи (або «радянознавці»), задивлені в числа радянської статистики, якось «не добачили». Криза капіталовкладів, питанням якої був присвячений закритий пленум ЦК КПРС у 1956 році, була такою великою, що треба було змінити весь плян шостої п'ятирічки. Тут Шварц звертає увагу на різницю між сталінським і хрущовським періодами: Сталін міг у випадку браку відпо-

відних капіталів для розбудови важкої та воєнної промисловости стягнути їх із житлового будівництва або з фондів для промисловости товарів широкого вжитку; в обличчі подій на Угорщині та в Польщі Хрущов не міг дозволити собі на посушення, що загрожували б додатковими серйозними ускладненнями всередині СРСР. Отож він мусів погодитися також на скорочення капіталовкладів у важку промисловість.

Характеристичною, але згідною з усім наставленням автора, є неприхильна оцінка створення Хрущовим рад народного господарства (раднаргоспів) в нових «економічних районах». Подібно, як ті російські шовіністичні великодержавні «марксистки» консервативного крила, які творення раднаргоспів та децентралізацію народного господарства СРСР уважали «крайням живого тіла Росії», Гаррі Шварц є беззастережним прихильником великопротірного господарства з одним керівним центром — самозрозуміло в Москві. Він не тільки критично ставиться до системи раднаргоспів, але й висміює її, мовляв, така децентралізація нагадує спробу звільнити з-під керівництва централі окремі заводи американських промислових концернів типу «Дженерал Моторс», «Дженерал Електрик» чи «Вестінггауз», і віддати ці заводи під контроль якихось стейтових господарських рад, наприклад, у Каліфорнії чи Техасі. Від автора такої високої кляси, яким є доктор Гаррі Шварц, можна б вимагати більшої обережності в робленні «порівнянь». Причини саме такого ставлення треба, мабуть, шукати радше в політичному, ніж економічному, мисленні автора.

Відомо ж, що для цілоти народного господарства СРСР децентралізація була об'єктивною konieczністю. Шкідливою є вона тільки для російського імперіального центру, який силою розвитку був примушений відмовитися від частини своїх прав та прерогатив на користь національних республік і від-

далених від центру територій таких, як Сибір та інші. У питаннях централізації чи децентралізації автор обстоює погляди теперішніх керівників КПРС. Йому болить (як і партійним вельможам у Кремлі) можливість зросту «місництва» і тенденцій до «місцевої» (читай — республіканської) автаркії, що «розривають національну (тобто всесоюзну — Б. Ч.) економіку».

Брак робочої сили в промисловості привів у другій половині 50-х років до скорочення радянських збройних сил (за 1955-58 рр. зведенобілізовано 2,140 млн вояків), а брак молоді на початку 60-их років (наслідок малої кількості народжень у воєнний період) — до шкільної реформи. Так, у період Хрущова в народному господарстві СРСР вразно зарисовався не тільки брак капіталів, але також і робочої сили.

При обговоренні змін у радянській економіці, автор в основному оперся на промови Хрущова, на звіти та постанови пленумів ЦК КПРС. Він уважає, що Хрущов за скакував населення СРСР своїми новими господарськими перебудовами, при чому як клясичний приклад подає, що ліквідація машино-тракторних станцій (МТС) була ніби «шоком для радянських громадян». Насправді, більше ніж один рік перед проголошенням ліквідації МТС багато їх було вже ліквідовано на Україні, а їхній реманент закупили фінансово сильніші колгоспи даних районів. Про це писала в той час місцева («республіканська») преса, і томо хрущовський «експеримент» з МТС не міг бути чимось цілковито невідомим чи новим для населення.

Економічними причинами падіння Хрущова були, за словами Г. Шварца, нові пляни дальших далекосяжних змін у народному господарстві СРСР, що їх висунув Хрущов улітку 1964, а зокрема твердження самого Хрущова про заламання всіх намагань зрушити застій у сільському господарстві. Плян нових зрушень мав іти по такій лінії:

а) створити систему районних сільсько-господарських агентів-спеціалістів (подібно як у США);

б) організувати малі аграрні виробничі групи, щось у роді напівприватних господарств, які дістали б землю для самостійного господарювання, і залежно від наслідків виробництва мали б свої доходи;

в) перебудувати державний апарат керівництва та контрольно відповідно до рослинних чи тваринницьких продуктів;

г) створити фонди для зрошення південних районів СРСР.

Щодо питань промисловості Хрущов у той час станув по боці прихильників інтенсивнішої розбудови промисловості «групи Б» (товарів широкого користування) коштом промисловості «групи А» (важкої та збройної). Тому, що таким ставленням були порушені інтереси передусім воєнної індустрії, затривожені військові кола підтримали противників Хрущова в президії ЦК КПРС.

У розділі «Закордонні економічні зв'язки» Шварц дає детальну аналізу цих зв'язків як з країнами «капіталістичного світу», так і з соціалістичним табором, у тому числі окремо з Китайською Народною Республікою. Читача знову вражає, що ознайомлений з цими питаннями автор аж так обережно (м'яко висловившись) оцінює ці зв'язки. Ця тенденція до «обережності» якнайчіткіше виявляється при розгляді економічних взаємин СРСР з червоним Китаєм і сателітами з «Комекон-у». Там, де самі комуністичні партнери в Пекіні та Букарешті доводять, що мова йде тільки про колоніалістське ставлення Москви до них і що вони під тиском грубої сили Москви були примушені в минулому прийняти її умови, саме там Г. Шварц доходить до такого «делікатного висновку»:

«Поскілки треба прийняти як правило, що радянська договірна сторона була сильніша, ніж будь-яка інша менша комуністична держава, постільки щонайменше існує припущення, що Радянський Союз у цілому повинен був з цього скористатися. Деякі економісти на За-

ході пішли навіть далі і твердили, що з 1956 року СРСР добився дуже серйозних зисків у наслідок корисних для нього цін у торгівлі із східним блоком. Але питання вимірів тут дуже складне, і можливими є також інші інтерпретації так, що треба бути дуже обережним у робленні висновків щодо ступеня дійсної радянської експлуатації в ті роки».

Для торговельних партнерів СРСР і для неутральних спостерігачів, які пильно стежать за договорами та відповідними даними з ділянки економічних взаємин СРСР з країнами комуністичного блоку, майже бездискусійним є разуче упривілейоване становище Радянського Союзу в цих взаєминах. Велика кількість цих спостерігачів відкрито стверджує, що, наприклад, у стосунках СРСР з КНР у ті роки було навіть більше з колоніального імперіалізму, ніж у таких же стосунках Англії на початку 20 століття.

Висловлюючи критичний погляд на питання, що становлять зміст останнього розділу п. н. «Комунізм у 1980-і роки», автор втримує баянське «об'єктивного спостерігача». Йому це не доводиться важко, бо, на мою думку, в СРСР немає сьогодні серйозно думуючої людини, яка вірила б у можливість дожити до моменту «завершення будівництва комуністичного суспільства». Цей «комуністичний міраж» уживається й уживатиметься в майбутньому як пропагандивне гасло, і то радше для зовнішнього, ніж для внутрішнього, споживача такої пропаганди.

Мені нагадується факт, як нарком торгівлі пояснив мені в 1940 році, що, мовляв, СРСР «стояв уже в 1939 році на порозі входу в добу комунізму» і «якби не війна, в 1940 році хліб та хлібо-булочні продукти були б уже безплатні для всього населення». Отож війна закінчилася 25 років тому, і не тільки немає цих «продуктів безплатно», але радянські «кандидати в комунізм» мусять купувати хліб та хлібо-бу-

лочні продукти, спечені з — капіталістичної канадської пшениці.

У загальному книжка Гаррі Шварца читається легко, навіть з приємністю. Автор має дар представити читачеві велику масу фактів, чисел і статистичних таблиць (до речі, дуже сухий матеріал) цікаво, дохідливо, ясно та логічно. Однак тим, хто зблизка пізнав радянську систему і знає вартість радянських статистичних чисел, такі нераз важко погодитися з ходом думок автора. Він чомусь не може визбутися захоплення різними успіхами радянської економіки так само, як не може визбутися критично-поблажливого ставлення до тих, хто не бачить Росії такою, якою її привикли бачити старші американські наукові кола. У результаті: він, може навіть не свідомо, сприймає радянські джерела як достовірні, хоч одночасно до західних джерел ставиться критично-аналітично. До того, вибір радянських джерел у нього досить обмежений. Якщо брати пресу, він майже в основному користується газетою «Правда», рідше урядовим офіціозом «Известия»; з цих двох газет у нього коло 100 цитат, при чому тільки коло 10 з інших радянських періодиків. У книзі не цитується жадне республіканське джерело. При такому підході не може й бути ні найменшого місця для національного питання в СРСР, яке, як відомо, є невід'ємним чинником радянської економічної політики. При такому підході також випадають з кола уваги ті всі зміни, хитання та заламання (а часто й простий відхід від марксистсько-ленінської системи народного господарства), які проходять головне на теренах, далеких від центру, і які наслідуються в місцевій («республіканській») пресі.

Хоч у пресових статтях у «Нью-Йорк Таймс-і» Гаррі Шварц нераз стверджував, що СРСР опинився «на межі радикальних змін», у своїй книжці він не присвятив цьому питанню відповідного місця. Немає в рецензованій праці згадки про нові «неортодоксійні» явища (з по-

гляду марксизму-ленінізму), як про міжколгоспні організації — в сільському господарстві, як про індустриальні фірми — в промисловості. Факт, що ці нові явища постали зокрема на Україні і є доказом нежиттєвості дотеперішньої радянської економічної системи, не є ще підставою, щоб їх промовчувати.

Подаючи дані про автора, видавці підкреслили, що його читають в СРСР і Мікоян, і Хрущов; останній навіть цитував Г. Шварца на пленумі ЦК КПРС у 1963 році як доказ того, як добре стоїть радянська

економіка. Сьогодні д-р Гаррі Шварц напевне сприйнятніший для радянських керівників у Кремлі, ніж багато їхніх власних економістів, — наприклад, проф. А. Г. Аганбегіян, член Сибірського відділення Академії наук СРСР, який одверто сказав, що радянські економісти більше вірять у дані звіту американського «Сі-Ай-Ей» (Центрального розвідувального агентства), ніж у числа Центрального статистичного управління при раді міністрів СРСР.

Богдан ЧАЙКІВСЬКИЙ

В Інституті літератури ім. Михайла Ореста вийшла з друку капітальна монографія з літературознавства

СТРОФІКА

Ігоря Качуровського

Книга розміром на 22,5 друкарських аркушів (360 сторінок), великого формату. Мистецька обкладика Якова Гніздовського. Весь наклад у полотняній оправі.

Ціна одного примірника: в Австралії — 5 австр. дол.; у США і Канаді — 6 дол.; в Європі — 22 нім. марки; в інших країнах — відповідних останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

У справі набуття книги просимо звертатися на одну з таких адрес:

M. Borys. 8 München 45, Paracelsusstr. 24/I, Deutschland.

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver, Colo. 80209, USA.

K. Kazdoba. 10 Beaconsfield St., Ungley, South Australia.

Одночасно повідомляємо, що в нас можна набути ще такі видання: збірник «Безсмертні» (ціна — 4 дол.), збірку поезій Михайла Ореста «Пізні вруна» (1,5 дол.), збірку перекладів «Сім німецьких новель» (1,5 дол.).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

БАЛЕТ КИЇВСЬКОЇ ОПЕРИ В БЕЛЬГІЇ

На запрошення Брюссельської «Асоціації для поширення мистецтва та культури» в другій половині серпня 1967 приїхав до Бельгії балет Київського державного театру опери і балету, щоб виступити тут у п'ятьох самостійних програмах — двічі в Остенді та Брюсселі й один раз в Антверпені. Організатори цієї мистецької імпрези, мабуть, з огляду на фінансові кошти запросили тільки самий балет без оркестри; музичну частину програми перебрала на себе оркестра Королівської флямандської опери в Антверпені, якою диригував К. Єременко з Києва, заступник першого диригента Київської опери — Степана Турчака. Тому що виступи в Бельгії організували бельгійці, вони вибрали також і програму. Принаймні так пояснювали кияни.

На питання, чому не включено в програму балету «Лілея», який має великий успіх у Києві (музика К. Данькевича на лібретто за поемою Т. Шевченка «Лілея») і є чимось новим, оригінальним та українським, члени балетного ансамблю відповідали, що вони з великою приємністю показали б «Лілею», і навіть хотіли включити цей балет у програму, але імпресарію вибрав «Лебедине озеро», «Жізель» та «Бахчисарайський фонтан». Про інший український балет «Маруся Богуславка», який також мав не менший успіх у Києві, співрозмовці сказали, що «з якогось часу постановку цього балету знято з програми», не подавши причини для цього. Напевно, не «знято» з огляду на мистецькі критерії.

Наші мистці приїхали до Бельгії з Північної Італії, де вони побували шість тижнів і мали цілий ряд виступів у містах Верона, Венеція і Турін, у тому числі багато виступів на естрадах під відкритим небом.

Балет прибув у складі 59 осіб з директором Київської опери В. Пономаренком, балетмайстрами В.

Вронським та Р. Клявіном і диригентом К. Єременком. Вронський був уже в Бельгії в 1958 році з хором Г. Верьовки, а Клявін — у Парижі на фестивалі балетів у 1964—1965 рр. Про них уже писалося в журналі «Сучасність». Пономаренко та Єременко, мабуть, у Бельгії вперше. Пономаренко — старший віком — робить враження серйозного, дуже культурного та енергійного мистецького керівника, до якого артисти ставляться з повним довірям. Єременко — молодий, високий, динамічний, повний мистецьких плянів. До речі, його роля була тут найважча, бо йому доводилося диригувати оркестрою, якої він не знав і з якою мав тільки дві репетиції перед першим виступом; до того оркестра не отримала нот наперед. Єременкові коштувало дуже багато енергії, щоб утримати оркестру в темпі, до якого вона не привикла. Треба також визнати відвагу оркестри з Антверпену, бо інша, мабуть, не відважилася б на такий крок; у цілому вона вив'язалася з свого нелепого завдання дуже добре, хоч бельгійська преса її критикувала.

Інформація про виступи балету Київської опери була таки мінімальна. Наприклад, в Остенді тільки маленька афіша на будинку, де продавалися квитки, сповіщала про виступи. У пресових та концертних програмках було багато баламутства в стилі «трегій після Москви та Ленінграду російській балет» з російського міста Києва», однак не зважаючи на це все, балет мав великі успіхи, чого доказом були залі, переповнені розінтузізованою публікою.

Балет продемонстрував дві різні програми: перша складалася з однієї частини «Лебединого озера», третього акту «Бахчисарайського фонтану», «Гран па», російського танцю, фрагментів з балету «Єсмеральда» і українського «Гопака»; друга — з

повної постановки балету «Жізель» та частини «Шарале». У «Лебединому озері» солістами були Е. Потапова, Г. Баукін та Н. Новиков; у «Бахчисарайському фонтані» — А. Гавриленко, А. Лагода та Р. Клявін; у «Гран па» — А. Лагода або Е. Потапова з Р. Клявіном; у російському танці — В. Фєро та Н. Новиков; у фрагментах «Єсмеральди» — І. Лукашова та В. Некрасов.

Костюми були скромні і в загальному добре дібрані, хоч можна б мати застереження до надто великої стилізації жіночих костюмів у «Гран па». Очевидно, мистцеві вільно творити костюми стилізовані, під народну нощу, однак існують певні межі, яких переходити аж ніяк не можна. Уже краще творити цілком нові костюми, ніж докорінно змінити та обезбарвлювати народну нощу. Зате в «Гопаку» костюми були, на мою думку, прекрасні, і треба визнати, що також і ці костюми — при неперевершеному виконанні танцю — були якоюсь мірою причиною надзвичайного успіху серед бельгійських глядачів. До радісної та дуже жвавої музики, до швидкого темпа якраз найкраще підходили багатокольорові, яскраві костюми.

Про танці — солістів та ансамблю — можна одним реченням сказати, що вони були на високому рівні. А такими солістами, як Потапова, Клявін чи Некрасов, публіка просто захоплювалася і викликала їх на повторення. Київські артисти поводитися на сцені дуже природно — без будь-яких шаржувань та надмірних перебільшень і своєю вродженою скромністю здобули беззастережну симпатію та щирі прихильність публіки.

Київський ансамбль показав себе дуже добрим виконавцем різних програм і з технічного погляду він без сумніву дорівнює найкращим світовим ансамблям. Але чи повинен він задовольнятися тільки ролями першорядного виконавця? Він зрілий іти далі. Є ж у Києві нові мистецькі сили серед композиторів, хореографів та малярів-декораторів, які можуть творити нові оригіналь-

ні балети, що були б виявом української мистецької творчості; цими балетами Україна напевно збагатилася б світове хореографічне мистецтво. Наші молоді творчі сили повинні б мати амбіцію прагнути до вершин, до повного удосконалення балетного мистецтва. Якщо ж зупинитися на дотеперішніх досягненнях і виконувати тільки те, що створили інші (або наслідувати балети з Москви та Ленінграду), це було б мистецьким застоєм та заступженням себе на провінційність у культурі... Хочемо вірити, що цього не буде, бо Бог не жалує нам талантів.

*

Подаємо голоси критики найсерйознішого бельгійського щоденника «Ля лібр Бельжик».

Про перший виступ в Остенді ця газета писала 21 серпня 1967:

«При кінці минулого тижня Остенда гостила в себе балет Київської опери. На виступі українських танцюристів було менше людей, ніж на виступі Тона Германса: тим гірше для відсутніх, бо вони помилилися. Вони помилилися, бо провінційний ансамбль — російський, французький чи бельгійський — може ще дозволити собі на класичний консерватизм, який не є вже в моді в столицях.

«Так, танці Мойсеєва є кольоритніші, в «Верьозці» вони більше синхронізовані, а танцюристи з Пекіну скачуть ще вище; однак треба буде довго чекати, щоб побачити, як хтось інший інтерпретував би «Лебедине озеро» Чайковського з такою чистотою. Київ, може, менше декадентний, ніж Москва, відважується демонструвати рідклясицизм, який є дуже гарний і дуже чистий. Цим аж ніяк не хочемо сказати, що хореографія — анемічна. Українець — радісніший, веселіший та жартовливіший, ніж москвич, і не одним кроком балету не бракувало мальовничості. Асоціація для поширення мистецтва та культури слушно заслужила собі визнання з приводу київського балету. Тому

прощаємо їй 'Любуш'. (Пояснення: «Любуш» — це польський етнографічний ансамбль, який на початку серпня виступав у Бельгії і до якого критика поставилася досить неприхильно).

*

Про виступ у Брюсселі ця газета писала 22 серпня:

«Кого міг би здивувати тріюмфальний успіх блискучих виконавців балету Київської опери, хто знає, що росіяни звикли представляти нам у незрівняльний спосіб артистів, які немов мають уже вроджені здібності до танцю? Однак та грація і той талант, що доходить до меж досконалості, розвиваються тільки за ціну предовгих годин праці, і то праці, часто важкої.

«Незалежно від прагнень до нової естетики, яка в Західній Європі відзначається різними, часто такими протирічними, тенденціями, чи до пластичної стилізації аж до перебільшення або до натуралізму, — незалежно від цих прагнень це багато людей залишається прив'язаними до академічних традицій.

«Перша програма складалася з балетних фрагментів. Ця метода притаманна ансамблевій; вона має ту перевагу, що глядачам показує добірку хореографічних реалізацій і дає можливість великій кількості солістів показати себе. Але це також велика шкода, бо ж ідеться не про якусь особливу сцену чи про якусь форму кроку, а про єдність цілого твору, що вирішує вартість балету. (На другу програму якраз складався цілий балет «Жізель» — В. П.).

«Перед переповненою залєю завіса відкрила нам другий акт 'Лебединого озера' — традиційну програму романтичного репертуару... Потапова в ролі Одет продемонструвала себе в цілому — своєю лагідністю, почуттями та безконечною ніжністю; її бездоганна віртуозність, її піруети, сповнені грації — це насолода. Її уважливі партнери Баукін (у ролі Зігфріда) та Нови-

ков (у ролі Ротбарта) показали себе дуже гарно в рідких нагодах, що їм припали до виконання. У дуже гарних варіаціях 'Чотири малі лебеді' відзначилися Анна Потапова, Л. Томашівська, Л. Сулегіна та Н. Лавкова.

«Справді, треба було великого таланту і чудової дисципліни виконавців, при звичаєних до музичного супроводу, щоб за цим балетом зберегти повність краси. Бо коли керма радянського диригента К. Єременка була гідна похвали, то оркестра Королівської опери з Антверпену була далеко від досконалості виконання твору Чайковського, а скрипкове сольо, що супроводжало княжну Одет, не посідало ні точності, ні тонкості, ні виразності.

«Балет 'Бахчисарайський фонтан', третій акт якого ми бачили, — це твір і постановка В. Вронського на підставі лібретто Волкова на поему Пушкіна, музика Асафєва; цей балет, створений у 1934 році в театрі ім. Кірова, був уже продемонстрований у Бельгії ансамблем московського Большого театру...

«Гавриленко (Марія) та Р. Клявін (Гірей) дали доказ віртуозности в досконалій однозгідності між мімікою і пластикою. А. Лагода (Зарема) зуміла блискуче віддати свою роллю завдяки своїм експресивним властивостям.

«Дальша програма складалася з чотирьох розвагових частин. Результати були прекрасні і викликали подив публіки. Насамперед — це 'Гран па', в якому знову з'явилися Потапова та Клявін, які разом з іншими парами, що їх оточували, показали прецизне опанування технікою. Талановиті класичні танцюристи В. Феро та Н. Новиков дуже добре інтерпретували 'Російський народний танок' і надзвичайно добре виявили його фольклорний характер.

«Фрагменти з балету 'Есмеральда', інсценізовані як і згадані розвагові частини хореографом В. Вронським, виконали Лукашова та Некрасов і здобули загальне визнання. Ці мистці посідають чудес-

ну прецизну техніку, грацію, красу, легкість та жвавість. Лукашова — фасцинуюча. Який же талант треба мати, щоб так, як вона, виконати піруету, не змінивши при цьому без найменшого вагання місця ні на один сантиметр! А Некрасов використовує свій талант якнайшасливіше! Він розвиває кроки з межевою точністю, його стрибки — чудесні. Це партнер досконалої певності та рівноваги; з подивугідною легкістю він підносить партнерку однією рукою і викликає враження, які переходять межі можливостей.

«Спектакль закінчився блискучим „Гопаком“ в українських костюмах, справжнім показом віртуозності всього ансамблю, який викликав подібно, як усі інші пункти програми, ентузіастичні оплески. — Р—Ж. Г.»

*

Про другий виступ у Брюсселі читаємо в «Ля лібр Бельжік» від 24 серпня:

«Завдяки своїм блискучим прикметам і високій мистецькій вартості Київський балет знову здобув у вівторок, у день свого останнього виступу в Бельгії, незаперечний успіх, на який собі слушно заслужив. Ця друга програма складалася з цілісної постановки балету „Жізель“ та другого акту з „Шурале“...

«Танець і міміка сполучилися тут („Шурале“) у гармонійну цілість, яка нас полонила. Ірина Лукашова у різних ситуаціях своєї ролі Жізель визначалася тонкою делікатністю та непомилливою віртуозністю. Це — мистець у широкому значенні цього слова; з кожного погляду вона під-

твердила свій талант, яким ми захоплювалися в „Есмеральді“.

«Бачити Некрасова в ролі князя — це нова радість: його присутність не заперечна; у грі цього расового мистця немає сухости, його кроки та стрибки виняткової легкості та високої кляси. Здібності в міміці і танці Клявіна в ролі Іларіона показалися в повному світлі. Відмічаємо добре враження, яке залишили Руденко, Потапова та Стебляк, — їхню поведінку, вишукану жіночість і грацію.

«Занадто вимушена Мазуркевич і Баклан показалися слабо згармонізованою парою; Баклан без сумніву кращий, ніж його партнерка.

«Якщо, не зважаючи на всю технічну досконалість та мистецьку вишуканість, перший акт міг видаватися важкуватим своїми декораціями, які були старомодні й одночасно непотрібні, другий акт — уже без непотрібних декоративних надмірностей і при чудовій дії всіх виконавців — був справжньою чарівною насолодою, був „музикою для ока“.

«Вечір почався другим актом „Шурале“. Сюжет, запозичений з татарського фольклору, для нас дещо застаромодний. Хореографія — Вронського, музика — Аруліна. Цей кольоровий спектакль дещо кумедний, однак дуже розважувальний, бадьорість техніки та гра хустками в якому були оцінені з визнанням.

«Єдина тінь у цілому образі — оркестра Королівської опери з Антверпену, яка не була ні краща, ні гірша, ніж у попередніх програмах. — Р—Ж. Г.»

Володимир П.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Потрібний обмін думок на сторінках журналу

Цілковито погоджуюся з думкою п. Орісі Судчак («Сучасність», ч. 6, 1967) про потребу давати огляди українських журналів як еміграційних, так і радянських. Можливо, як перший крок у цьому напрямі варто було б зробити щось скромніше (бо не так то легко дати «фахове та об'єктивне» обговорення багатьох видань): завести бібліографічний відділ, у якому просто відмічати появу тієї чи тієї статті під відповідними заголовками. Наприклад, у кожному числі журналу читач знаходив би список статей (а також і книжок та брошур) про «економіку», «міжнародну політику», «культуру», «національні відносини» тощо.

Зрозуміло, що сама редакція цю роботу досконало вести не зможе, хоч треба б саме їй цю роботу почати. Решта залежатиме від самих авторів, яких треба просити надсилати відбитки та вирізки статей, а також від читачів, бо автори можуть бути надто скромні (мовляв, «не хочу рекламувати себе»).

Є ще одна справа, в якій як редакція, так і читачі могли б зробити добрий вклад у поліпшення журналу. Не знаю, як це роблять інші читачі, але я завжди починаю читати журнал «з кінця», тобто від найкоротших матеріалів. Серед останніх нормально є листи до редакції. У цивілізованих країнах і суспільствах листи до редакції висловлюють, між іншим, також погляди, протилежні поглядам редакції, а то й більшості читачів. Якщо редакція справді готова публікувати такі листи, то це — прекрасно. Але нічого не зробиш, коли читачі листів не пишуть. Редакторам не годиться писати листи проти себе і підписувати їх вигаданими прізвищами. Але й тут є вихід на початок, і це напевно буде доброю заохотою для читачів писати, бо на практиці буде доведено, що редакція допускає критику: отож пропоную передруковувати критичні згадки з інших

періодиків про окремі матеріали в журналі «Сучасність» — в окремому розділі п. н. «Про нас пишуть».

Не лякайтеся, що сувора або несправедлива критика відведе читачів від журналу. Навпаки, я переконаний, що факт передруку такої критики тільки піднесе авторитет журналу. Хто знає, може, такі передруки стимулюватимуть «лінивих читачів» самим братися за перо. Тоді матимемо дискусію, жвавий обмін думок, полеміку між редакцією і читачами, як також і між самими читачами.

Як один з-поміж цих лінивих читачів я аж сам собі дивуюся, що написав цього листа. Може б при цій нагоді висловити кілька думок про недавно опубліковані матеріали? Отже хочу подякувати п. Андрієві Карому за статтю про «Розгром пам'яток історії і культури на Україні» (ч. 6, 1967). Його статті я завжди читаю з великим зацікавленням, а згадана стаття належить до його кращих статей.

А до п. Степана Процюка (ч. 8, 1967) є в мене запитання. Може він, як авторитетний дослідник, або хтось інший захоче ширше поінформувати нас про справу вивозів населення з України. Ці вивози тривожать нас усіх тим більше, що вивозять людей молодих та фахово освічених. І це роблять у той час, коли в самій Українській РСР потрібні кваліфіковані інженери, техніки, агрономи, науковці, і коли в радянській пресі критикують США за «грабування» інших країн у формі «імпорту» у США чужинецьких лікарів, інженерів та науковців.

Вивіз молоді і вивіз спеціалістів загрожують нам демографічно і приносять величезну шкоду культурі та економіці України. На жаль, у країні, де людей нібито вважають «найціннішим капіталом», відповідальні кола чомусь не усвідомлюють вартості людей. Однак у фаховій пресі виявляються докази, що є

люди, які свідомі цієї небезпеки. Про це говорили, наприклад, на недавній нараді демографів України. Але які будуть практичні наслідки?

Говорити тільки про вивози та еміграцію означає давати не цілком повну картину. Згідно з радянськими джерелами, на Україну щорічно переселюється більше осіб з інших республік (зокрема з Російської РФСР), ніж їх вибуває з України до цих республік. Насувається питання: чи є доступні будь-які дані про національний склад цих імігрантів? Чи серед імігрантів є недавні або колишні емігранти? Чи маємо якісь інформації про віковий та фаховий склад тих, що прибувають до УРСР?.

За дуже фрагментарними даними, в останні роки помічається процес повернення естонців, лотвишів та литовців до своїх республік. За іншими інформаціями, не тільки самі вірмени, але також уряд і партія Вірменської РСР, застосовують усі

заходи, щоб у своїй республіці поселити вірмен, зокрема тих, що посідають високі кваліфікації. Для таких людей творять спеціальні посади в інститутах та на заводах, дають помешкання тощо. На жаль, на Україні діють у протилежному напрямі, як можна бачити на прикладі того, що сталося з Григорієм Чухраєм та Лесем Танюком, щоб конкретно назвати тільки двох мистців, для яких не знайшлося місця на Україні. Те саме можна сказати про цілий ряд українських астрономів, математиків тощо. Все такі можливим є також рух у поворотному напрямі. Було б цікаво, якби співробітники або читачі журналу, які щось знають про такий рух, поділилися відповідними інформаціями з нами всіма.

На мою думку, демографічні та міграційні процеси в УРСР та СРСР вимагають якнайпильнішої уваги з боку всієї громадськості.

Павло ЧЕРНОВ

Голос з України.

Я прочитав враження з поїздки [Романа Рудницького]. Мішанина інфантилізму (зрештою, т. зв. американський спосіб мислення ніколи не грішив надто високим процентом інтелекту) з реклямуванням геніальності власної сімейки. У цьому відношенні це також цікавий психологічний документ. Крім всього, це характеристичне для сучасних

музик-виконавців; у піаністів техника виконання завжди бере верх над розумінням того, що вони грають. Чому ж мало б бути інакше в їх письменницькій діяльності?

[Автор листа — молодий науковець із Західної України, якого із зрозумілих причин ближче не ідентифікуємо].

У наслідок фєрїйного та відпусткового часу це число журналу по-являється, на жаль, із значним запізненням. Просимо наших Шановних Передплатників та Читачів мати ласкаво зрозуміння для цього недоліку й вибачити нам це запізнення.

Р е д а к ц і я

ЗМІСТ

Л. Далека. Поезії	3
Євген Гуцало. Мертва зона	6
Яр Славутич. Із книги «Мудрощі мандрів»	38
Юрій Клен. У лабетах Чека	40
Національне питання на XII з'їзді ТОУК	48
Роман Рахманний. Розмова про сучасний український журнал	53
Іван Майстренко. Сторінки з історії Комуністичної партії України (VII)	70
Іван Бутковський. Остання сотня	85
Євген Онацький. По похилій площі	92
Критика і бібліографія. Новий випуск «Записок НТШ» (П. Ковалів) — Американський советолог, цитований навіть Хрущовим (Богдан Чайківський)	114
Огляди, нотатки. Балет Київської опери в Бельгії (Володимир П.)	122
Листи до редакції. Потрібний обмін думок на сторінках журналу (Павло Чернов) — Голос з України	126

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maiza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr. 22278

Висилкова Фірма LINDEX

подає до відома шановним клієнтам, що змінилися ціни для дарунків товарів радянського промислового виробництва.

Цінник доповнено позиціями на меблі.

Багато цін знижено.

ЖАДАЙТЕ НАШ НОВИЙ ЦІННИК ч. 9а.

Цінник ч. 7, для висилки пакунків з наперед заплаченим митом, залишається без змін.

Наша фірма уможливить Вам також туристичні подорожі в СРСР. Ваша

фірма LINDEX

Versand — Reisen

8 MÜNCHEN 27, Rauchstraße 5

Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38

Fernschreiber: 05 - 23173

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1967 рік

одно число: річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

* * *	Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	Мертвим не болить , стор. 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	Вселенський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	Слуга Божий Андрей — Благовісник єдності (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	Діти чумацького шляху , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	Росяні зорі , поезії, стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
* * *	Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС		
	Лист укр. в'язнів до ОН , стор. 104	2,50	0,75
* * *	Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
* * *	Злочини комуністичної Москви в Україні , влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость:	Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації, стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	На багрянному коні революції , (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)